

Rahvuslikud üksused Punaarmee koosseisus ja välisriikide üksused NSV Liidu territooriumil Teise maailmasõja ajal

Peeter Kaasik

Sissejuhatus. Rahvusväeosad enne Teist maailmasõda

Rahvus- või etnilise kuuluvuse järgi moodustatud üksusi on sõdades rakendatud kogu ajaloo vältel ja palju varem, kui saab rääkida rahvustest tänapäevases tähenduses. Kuni 19. sajandini oli tegu pigem vasalli ja senjööri suhte ühe vormiga. Rahvuslikul alusel formeeriti paljud palgasõdurite üksused. Tuntuimad neist on Šveitsi kaardiväelased, kes on ka praegu paavsti ihukaitseväeks.

19. sajand tõi militaarvaldkonda palju uut. Üks olulisimaid muudatusi oli üleminek üldisele sõjaväeteenistuskohustusele, mille tulemusel tekkisid massiarmeed ja arvukas reservvägi. Värbamisel kasutati territoriaalset põhimõtet, mis omakorda tõi nendes impeeriumites, kus elas kümneid või isegi sadu rahvusi, kaasa rahvusväeosade moodustamise. Eelkõige puudutab see Austria-Ungarit, aga ka Venemaad ja Osmani impeeriumi. Teiste Euroopa riikide sõjaväed olid oma territooriumil enam-vähem homogeensed.

Briti armees olid juba varasematest aegadest pikkade traditsioonidega territoriaalsel-rahvuslikul printsiibil loodud šoti, iiri ja walesi üksused. Briti dominioonid (Austraalia, Uus-Meremaa, Kanada jt) olid seevastu 20. sajandi alguseks iseseisvad riigid ning nende üksusi Esimese maailmasõja rinnetel võiks vaadelda pigem liitlassuhte väljendusena. Küll aga teenisid kolooniates tiitelrahvusest üksuste kõrval ka nn värvilised üksused. Indias Briti armeesse värvatud kohalike rahvaste liikmeid nimetati sipoideks ning Nepalist värvatud Briti sõdureid nimetatakse tänini

gurkhadeks. Esimeses maailmasõjas võitlesid Briti „värvilised“ üksused Euroopa ja Lähis-Ida rinnetel ning Aafrikas.

Prantslased moodustasid alates 1830. aastatest Põhja-Aafrikas ja Senegalis suaavide, spaahide, senegali laskurite jt üksusi, kes võitlesid ka Esimese maailmasõja rinnetel (maroko, alžeeria, senegali jt üksused).

Piir rahvusväeosade ja impeeriumitega liidetud endiste iseseisvate kuning- jt riikide üksuste vahel ei ole väga selge. Kui Šotimaa liideti Inglismaaga juba 18. sajandi alguses, siis Saksa keisririik sündis 1871. aastal vähem kui pool sajandit enne Esimese maailmasõja algust ja oli föderatiivne liitriik. Saksa armee (*Deutsche Heer*) allus keisri ülemjuhatusel, kuid koosnes neljast sõjaväest: Preisi, Baieri, Saksi ja Württembergi kuningriigi armeedest.

Ameerika Ühendriikides selgepiirilist rahvuslikku vahet ei tehtud, küll aga lähtuti rassipõhimõttest. Juba Ameerika kodusõja ajal formeeriti esimesed mustanahaliste üksused. Esimeses maailmasõjas moodustati 1917. aastal mustanahalistest 92. jalaväediviis. Neisse suhtuti alaväärisvalt ka pärast orjanduse kaotamist; mustanahalisi sõdureid kasutati peamiselt abitöödel ja teenindusüksustes.

Koloniaalimpeeriumid moodustasid nn värvilisi üksusi häda sunnil, sest valgenahalisi sõdureid ei olnud kunagi piisavalt. Prantslased üritasid probleemi lahendada Vöörleegioni loomisega 1831. aastal, kuhu välismaa vabatahtlikke värvatakse tänini. Pealegi ei talunud eurooplastest sõdurid Aasia, Aafrika ja Lõuna-Ameerika kliimat: malaaria, aga ka teised troopilised haigused viisid varem või hiljem hauda suure osa kolooniatesse saadetud Euroopa sõduritest.

Euroopa kontinentaalimpeeriumites olid rahvusüksuste moodustamine niisiis hädavajadus. Rahvusvähemuste sõjaväekohuslaste koondamine eraldi üksustesse motiveeris neid tõhusamalt võitlema ning aitas ületada kultuurilisi, usulisi ja keelebarjääre. Teisalt kätkes rahvusväeosade olemasolu ohtu, sest impeeriumid olid üldjuhul laienenud sõjalise valitusega ja oli põhjust karta rahvusväeosade ebalojaalsust. Et innustada vähemusi paremini sõdima, tuli neile midagi vastu pakkuda ja selleks oli tavaliselt piiratud autonoomia. Ühtlasi pidi sellise koosseisuga armee olema võidukas, sest lüüasaamine tõi kaasa separatistlikud tendentsid.

Kõige kirjum oli Austria-Ungari sõjavägi, kus tiitelrahvad – sakslased ja ungarlased – olid jäämas vähemusse. Austria-Ungari maavägi koosnes riigi ülesehitusest tulenevalt kolmest osast: osa üksusi moodustasid ühise Austria-Ungari armee, impeeriumi Austria osas oli keiserlik-kuninglik maakaitsevägi (keiserlik austria ja kuninglik tšehhi vägi) ning Ungari osas kuninglik ungari maakaitsevägi (*Honvéd*). Paljukeelses armees, kus oli nii katoliiklasi, protestante, õigeusklikke kui ka islamiusulisi, oli Esimese maailmasõja puhkemise ajaks u 40% slaavlast (tšehhe, slovake, horvaate, serblasi, sloveene, ukrainlasi, poolakaid ja bosnialasi), 30% sakslasi ning 20% ungarlasi. Austria-Ungari võitles selles sõjas oma naabrite, Venemaa, Itaalia, Rumeenia ja Serbia vastu. Slaavlased – eelkõige tšehhid ja serblased – ei soovinud keisri eest sõdida, ent sakslased ja ungarlased jäid talle ustavaks sõja lõpuni, samuti horvaadid ja bosnialased. Kuigi poolakad ei armastanud sakslasi, oli enamiku vastumeelsus Venemaa vastu veel suurem ning just Austrias loodi Józef Piłsudski juhtimisel Poola leegion võitluseks Venemaa vastu.

Austria-Ungari Austria osa arenes järk-järgult parlamentaarse monarhia suunas ja keisrivõim otsis oma vähemusrahvustega kompromissi. Keiserlikul Venemaal valitses äärealade ja vähemusrahvuste suhtes sügav umbusk ning selleks oli ka põhjust. Traditsiooniliselt olid rahutud poolakad ja Kaukaasia mägirahvad. Vähemuste ebalojaalsust süvendasid Aleksander III venestusreformid ning 20. sajandi alguses aktiveerunud sotsialistlikud liikumised, mille üks tähtsamaid vähemusrahvustele suunatud propagandaloosungeid oli enesemääramisõiguse lubamine.

Kui kasakad ja mõned mägilaste ratsaväeüksused välja arvata, polnud tsaariarmees enne Esimest maailmasõda rahvusväeosi. Erandiks oli laialdase autonoomiaga Soome, millel oli oma sõjavägi kuni 1905. aastani. Ka pärast Soome sõjaväe likvideerimist venestamisajal jäid soomlased kõrvale nii Vene armeest kui ka Esimesest maailmasõjast (peale Vene sõjaväkke astunud ohvitseride). Rahvuslikult meelestatud Soome noormehed põgenesid Esimese maailmasõja ajal Rootsi kaudu Saksamaale, kus neist moodustati 27. Preisi kuninglik jäägripataljon, mis sõdis hiljem Kura maal. 1918. aasta kevadtalvel viidi see Soome ja võttis Soome kodusõjast osa valgete poolel. Jäägripataljon sai hiljem Soome armee aluseks.

Esimene maailmasõda muutis Vene valitsuse suhtumist rahvusväeosadesse. Juba 1914. aastal tehti järeleandmisi poolakatele ning 1917. aasta alguses anti luba moodustada kaks poola korpust, üks Valgevenes ja teine Ukrainas. Ühtlasi taastati Poola autonoomia, mis oli tühistatud pärast 1830.–1831. aasta ülestõusu; kuid mõlemad korpused alistusid peagi sakslastele. 1918. aasta oktoobris kuulutas Poola end iseseisvaks ning teise korpuse meestest moodustati jalaväebrigaad ja ratsarügement; nende abil tuli võimule kindral Piłsudski. Sakslastelt võeti relvad ja nad sunniti lahkuma. Poola Rahvuskomitee asus rahvusväeosi formeerima ka Pariisis, sõdureid leiti nii sõjavangide kui ka mitmel moel Prantsusmaale sattunud poolakate seast. Poolakad jõudsid enne sõja lõppu võidelda veel läänerrindel sakslaste vastu.

Ukraina rahvusväeosade loomine kerkis päevakorrale 1917. aastal, kuid luba selleks esialgu ei antud. Sellest hoolimata alustasid ukrainlased ise üksuste moodustamist, loodi 15 korpust. Hiljem keskvalitsuse seisukoht muutus ja ukrainlaste vastutusalasse anti Rumeenia rinne. Ei formeeritud mitte uusi üksusi, vaid võeti üle olemasolevad: korpusi täiendati ukrainlastest sõjaväelastega. Muudest rahvustest mehed viidi üle teistesse üksustesse.

Lisaks loodi Esimese maailmasõja ajal Venemaal bulgaarlaste, ungarlaste, soomlaste, leedulaste, Põhja-Kaukaasia mägirahvaste jm üksusi. Eraldi teema on tšehhi korpus, mis formeeriti 1917. aastal tšehhi ja slovaki sõjavangidest ning kuhu kuulus kuni 40 000 meest. Vene Ajutine Valitsus ja lääneliitlased näinuks tšehhe-slovakke meelsasti idarindel sakslaste vastu sõdimas, kuid see polnud tšehhidele-slovakkidele vastuvõetav. Nemad soovisid sõdida läänerrindel ja liikusid mööda Transsibiri raudteed Vladivostoki suunas (kust nad lõpuks meritsi Euroopasse transportitigi), pühkides ühtlasi teelt end vahepeal sisse seadnud bolševike võimu.

Üks tuntumaid Vene armee rahvusväeosi olid läti kütid. Kui sakslased 1915. aastal Kuramaale jõudsid, taotlesid lätlased luba luua rahvusväeosi. Sama aasta suvel saadigi luba ning esialgu moodustati kaks läti kütipataljoni ja tagavarapataljon. Hiljem koondati pataljonid polkudeks ja need omakorda kaheks kütibrigaadiks. Raskerelvi lätlastel ei olnud ja

nad kandsid rindel suuri kaotusi. 1917. aastal said lätlased loa moodustada oma korpus, kuid selleni enam ei jõutud. Bolševike võimuhaaramise järel liitusid läti üksused enamlastega ja osaliselt tänu neile jäi bolševike võim ka püsima.¹

Eesti rahvusväeosade loomist alustati 1917. aasta kevadel, kui Peeter Suure merekindluse 118. jalaväediviisi üksuste asendamiseks moodustati merekindluse 2. kindluspolk (alates maist kandis see 1. eesti jalaväepolgu nime). Sellest sai teiste formeeritavate üksuste baasüksus. Seejärel loodi 2., 3. ja 4. eesti polk ning tagavarapataljon. 1917. aasta detsembris saadi luba koondada eesti üksused diviisiks. Järgmise aasta jaanuaris reorganiseeriti ratsakomando ratsapolguks ja alustati suurtükiväepolgu loomist. 1918. aasta veebruaris jõudsid Eestisse Saksa okupatsiooniväed ja 17. aprillil likvideeriti eesti üksused Saksa okupatsioonivõimude käsul.²

Esimese maailmasõja lõpuks lagunesid nii Venemaa kui ka Austria-Ungari keisririik. Rahvusväeosade alusel moodustati armee uutes riikides (Poola, Balti riikide, Tšehhoslovakkia, Ukraina ja Jugoslaavia).

Teises maailmasõjas võitlesid Briti ja Prantsuse ülemjuhatus all endiselt nii koloniaalväed kui ka dominioonide üksused. Liitlaste väejuhatuste alluvuses nii Põhja-Aafrikas kui ka läänerrindel olid oma üksused tšehhi-del-slovakkidel ja poolakatel ning Lääne-Euroopa okupeeritud rahvastel. Väga kirjuks muutus pilt algul rassipuhtusele pretendeerinud Saksa relvajõududes: vallutatud aladel värvati või mobiliseeriti arvuka saksa vähemuse liikmed ning värvati neutraalsete riikide vabatahtlikke (Hispaania,

¹ Rahvusväeosade kohta vt John Keegan, *The First World War* (London: Pimlico, 1999); *Military effectiveness*, vol. 1, *The First World War*, edited by Allan R. Millett and Williamson Murray (Boston: Unwin Hyman, 1988); Ian Frederick William Beckett, Keith Simson, *A Nation in Arms: A Social Study of the British Army in the First World War* (Manchester: Manchester University Press, 1985); Richard D. Challener, *The French Theory of the Nation in Arms 1866–1939* (New York: Columbia University Press, 1952); James S. Lucas, *Fighting Troops of the Austro-Hungarian Army, 1868–1914* (New York: Hippocrene Books, 1987); David E. Omissi, *The Sepoy and the Raj: The Indian Army, 1860–1940*, Studies in Military and Strategic History (Houndsmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan in association with King's College London 1994).

² Vitali Lokk, *Eesti rahvusväeosad 1917–1918: formeerimine ja struktuur* (Tallinn: Argo, 2008); Ago Pajur, „Rahvusväeosad luubi all,“ *Tuna* nr 3 (2009): 130–142; *Eesti rahvusväeosade loomine: 1917–1918: 1. Eesti Polk I*, koost. Oskar Kurvits (Tallinn: Selts „1. Eesti Polk“, 1930).

Rootsi jt), okupeeritud aladel Prantsusmaast kuni Kaukaasiani moodustati vabatahtlikud Relva-SSi leegionid, sõjavangide seast värvati mehi ka Wehrmachti alluvuses võidelnud leegionitesse ja mitmesugustesse pataljonidesse, okupeeritud aladel moodustati kohalikest elanikest (abi) politseiüksusi ning sõja lõpufaasis hakati okupeeritud idaaladel mehi ka mobiliseerima. Lisaks ei saa unustada ka Saksa ülemjuhatuses alluvuses, kuid oma staapide juhitud võidelnud vasallriikide väekoondisi (Slovakkia, Horvaatia, Vichy Prantsusmaa ja Mussolini Saló vabariik).

Artikli teema on rahvusväeosade loomine Teise maailmasõja ajal NSV Liidu territooriumil. Välisriikide üksuste NSV Liidu territooriumil loomise diplomaatilisi tagamaid ja nende üksustega seotud kavatsusi sõja järgseks ajaks ruumipuudusel põhjalikumalt ei käsitleta. Samuti ei tule pikemalt juttu rahvuslike relvaformeeringute lahingutegevusest.

Punaarmee rahvusväeosad

Punaarmee rahvusväeosade moodustamist alustati 1918. aasta mais. Rahvusasjade rahvakomissariaadi otsusel tuli rahvuslikud üksused moodustada piirkondades, kus ühe rahvuse esindajad „elasid kompaktselt koos“. Vene kodusõja lõpus oli oma üksusi loodud 50 rahvuse esindajatest, suur osa nendest likvideeriti pärast enamlaste võitu (sh eesti üksused), kuid mõned säilitati. Pärast 1920. aastate esimese poole sõjaväereforme moodustati territoriaalüksusi Taga-Kaukaasias, Kesk-Aasias, Volga-äärses piirkonnas, Burjaat-Mongoolias, Jakuutias, Karjalas, Kaug-Idas jm. 1924. aastal oli Punaarmees kaks gruusia diviisi ning armeenia ja aserbaidžani diviis, mujal oli väiksemaid rahvuslikke üksusi (polgud, eskadronid, pataljonid ja roodud). 1925. aasta kevadel kuulus rahvusväeosadesse umbes 65 000 sõjaväelast.

1938. aasta alguses olid oma territoriaalüksused grusiinidel, armeenlastel, aseritel, usbekidel, kasahhidel, turkmeenidel, kirgiisidel, tadžikkidel, Põhja-Kaukaasia mägirahvastel ja Burjaat-Mongoolias: kokku 2 laskurdiviisi, 6 mägi-laskurdiviisi, 4 mägi-ratsaväediviisi, üks ratsa-

väebrigaad, 4 üksikut laskurpolku ja 6 ratsaväepolku. Neis üksustes teenis 43 613 sõjaväelast, kellest kohalike rahvaste esindajaid oli 28 312 ehk 65%.

Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee (ÜK(b)P KK) ja Rahvakomissaride Nõukogu (RKN) 7. märtsi 1938. aasta määruse alusel loobuti armee territoriaalsest komplekteerimisest ning rahvuslikud väekoondised likvideeriti.³ 1940. aasta juulis kaotati väeosade nimedes ka viited rahvusele (või piirkonnale).⁴ Erandiks olid 1940. aastal okupeeritud Balti riikide armeede baasil loodud territoriaalkorpused (vt lk 201–206).⁵

Pärast sõja puhkemist Saksamaaga 1941. aasta juunis hakati rahvuslikul-territoriaalsel põhimõttel loodud üksusi taastama – need loodi nii vanade liiduvabariikide kui ka 1940. aastal okupeeritud riikide (Eesti, Läti ja Leedu) kodanikest.

Liiduvabariikide kodanikest moodustatud rahvusväeosad 1941–1945

Kohe pärast sõja puhkemist kuulutati reas sõjaväeringkondades välja 1905.–1918. aastakäigu sõjaväekohustuslaste mobilisatsioon.⁶ Territoriaalsel alusel hakati esimesi üksusi moodustama 1941. aasta juuli teisel poolel.

³ Vt В. Градосельский, „Национальные воинские формирования в Красной Армии (1918–1938 гг.)“, <http://www.august-1914.ru/gradosel.pdf> (ei ole enam kättesaadav, avaldatud: *Военно-исторический журнал* 10 (2001)); В. Жарков, „Значение национальных воинских формирований в развитии советских Вооруженных Сил в 30-е годы XX века“, *Ярославский педагогический вестник*, http://vestnik.yspu.org/releases/novye_Issledovaniy/28_4/, 26.06.2015.

⁴ Näiteks 3. Krimmi ANSV Ülemnõukogu presiidiumi nimeline Krimmi laskurdiviis nimetati 3. Krimmi ANSV Ülemnõukogu presiidiumi nimeliseks laskurdiviisiks. Vt Приказ Народного Комиссара Обороны СССР № 0150, 16.07.1940, „Переименование войсковых соединений и частей (отмена указания национальной принадлежности в названиях)“, www.rkka.ru/handbook/reg/3sd21.htm, 26.06.2015.

⁵ Nimetati territoriaalse eristaatuse tõttu ka territoriaalkorpusteks või territoriaalseteks laskurkorpusteks.

⁶ Leningadi, Balti (eri), Lääne (eri), Kiievi (eri), Odessa, Harkovi, Orjoli, Moskva, Arhangel-ski, Uurali, Siberi, Volga-äärne, Põhja-Kaukaasia, Taga-Kaukaasia sõjaväeringkonnas, juulis ka Kesk-Aasia sõjaväeringkonnas.

NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee (RKK) 20. juuli 1941. aasta määruse kohaselt tuli Taga-Kaukaasia sõjaväeringkonnas luua sõjaväeringkonna ressurssidest üks laskurdiviis (Bakuus) ning Kesk-Aasias kaks ja Põhja-Kaukaasias viis ratsaväediviisi. Iga ratsaväediviisi koosseisuks määrati 2939 võitlejat ja need tuli teenistusse kutsuda kohalike reservväelaste seast. Iga diviisi 3141 hobust tuli mobiliseerida rahvamajandusest.⁷

Rahvusüksused moodustas kohalik sõjaväeringkond valdavas osas kohalikest elanikest, kuid alusdokumentides pole öeldud, et tegu on rahvusväeosadega. RKK 28. juuli otsuses oli märgitud, et kasutada võib ka teistest NSV Liidu piirkondadest Põhja-Kaukaasiasse evakueeritud sõjaväekohuslasi.

Kaukaasia rahvusväeosadega olid asjad jätkuvalt segased. RKK 11. augusti 1941. aasta määrusega kästi Taga-Kaukaasia sõjaväeringkonnas alustada 15 laskurdiviisi loomist.⁸ RKK 14. oktoobri 1941. aasta otsusega pidi Taga-Kaukaasia sõjaväeringkond kolme tagavarapolgu baasil formeerima veel kolm laskurdiviisi (nr. 61, 151 ja 223), isikkoosseisuga à 11 500 sõjaväelast.⁹ Samas pole määrustes konkreetselt öeldud, et need on rahvusdiviisid; võimalik, et see oli sõnastatud konkreetsete diviiside formeerimismäärustes, mida pole siinkirjutaja kasutada saanud. Igal juhul nimetatakse kirjanduses eelnimetatud määruste alusel 1941. aasta suvel ja sügisel loodud diviisidest rahvusväeosadeks vähemalt seitset: 223. ja 402. aserbaidžani, 89., 408. ja 409. armeenia ning 392. ja 406. gruusia laskurdiviisi.

Ekslikult on esimeste rahvusväeosade kategooriasse arvatud üksusi, mis olid tegelikult olemas enne sõda (need olid enamasti loodud 1920.

⁷ Постановление ГКО СССР № 218сс, 20.07.1941, „О формировании в Закавказском военном округе, за счет ресурсов округа, одной стрелковой дивизии,“ – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0218.html>, 7.09.2015; Постановление ГКО СССР № 225сс, 20.07.1941, „О сформировании семи кавалерийских дивизий в районах Северного Кавказа и Средней Азии,“ <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0225.html>, 7.09.2015.

⁸ Постановление ГКО СССР № 459с, 11.08.1941, „О формировании стрелковых и кавалерийских дивизий,“ – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0459.html>, 7.09.2015.

⁹ Приказ Народного Комиссара Обороны СССР № 00104, 14.10.1941, („Сформирование 61, 151, 223-й стрелковых дивизий (все 2-го формирования) Закавказского фронта“), <http://www.soldat.ru/doc/nko/text/1941-00104.html>, 7.09.2015.

aastatel ning enne 1930. aastate puhastusi ja sõjaväereforme olid need territoriaalväeosad) ning osalesid lahingutegevuses juba 1941. aasta suvel ja sügisel. Kuigi nende rahvuslik koosseis võis paljuski vastata rahvusväeosa tunnustele, nimetati need rahvusväeosadeks ümber mõnevõrra hiljem, enamasti pärast ümberformeerimist 1941. või 1942. aastal.

Gruusias formeeriti 9. ja 47. mägi-laskurdiviis ning 63. laskurdiviis,

Aserbaidžaanis 77. mägi-laskurdiviis,

Armeenias 76. mägi-laskurdiviis,

Kaukaasias 306. laskurpolk,

Tadžikistanis 20. mägi-ratsaväediviis,

Turkmenistanis 18. ratsaväediviis ning 72. ja 86. mägi-laskurdiviis,

Usbekistanis 19. ratsaväediviis.

Esimene NSV Liidu ja Saksamaa sõja ajal moodustama hakatud Punaarmee üksus, mille puhul kasutati ühetähenduslikult rahvusüksuse nimetust, oli 201. läti laskurdiviis. Seda hakati komplekteerima RKK 1941. aasta 3. augusti määruse alusel (vt lk 207–208).¹⁰

Laiemas ulatuses hakati rahvuslikul põhimõttel üksusi looma RKK 1941. aasta 13. novembri otsuse alusel. Formeerida tuli:

Kasahhi NSVs 2 ratsaväediviisi ja 2 üksikut laskurbrigaadi,

Kirgiisi NSVs 3 ratsaväebrigaadi,

Tadžiki NSVs 1 ratsaväediviis ja 2 üksikut laskurbrigaadi,

Turkmeeni NSVs 2 ratsaväediviisi ja 2 üksikut laskurbrigaadi,

Usbeki NSVs 2 ratsaväediviisi ja 9 üksikut laskurbrigaadi,

Baškiiri ANSVs 2 ratsaväediviisi,

Kalmõki ANSVs 2 ratsaväediviisi,

Tšetšeeni-Inguši ANSVs ja Kabardiini-Balkaari ANSVs

2 ratsaväediviisi (kaks polku igast rahvusest).

Kokku loodi 20 ratsaväediviisi, 3 ratsaväebrigaadi ja 15 üksikut laskurbrigaadi. Üksused tuli moodustada usaldusväärsetest kohalikest ela-

¹⁰ Постановление ГКО СССР № 383с, 3.08.1941, „Вопросы ЦК КП(б)Латвии,“ – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0383.html>, 7.09.2015.

nikest, kes ei tohtinud olla vanemad kui 40-aastased. Ohvitseridena võis vajaduse korral kasutada ka venelasi.¹¹

Kuu aega hiljem, 1941. aasta 18. detsembril, andis RKK käsu alustada 7. eesti ja 16. leedu laskurdiviisi formeerimist.¹² 1942. aasta kevadel moodustati veel 249. eesti laskurdiviis ja sama aasta sügisel ühendati eesti diviisid 8. laskurkorpuseks (vt 212–213).

1942. aasta 28. juulil anti käsk moodustada Põhja-Kaukaasia sõjaväeringkonnas 7–8 laskurdiviisi kohalikest kutsealustest, kes olid sündinud 1924. ja 1925. aastal, ning kuni 55-aastastest sõjaväekohuslastest. Eraldi rõhutati, et sõjaväkke ei tohi kutsuda Tšetšeeni-Inguši ja Kabardiini-Balkaari autonoomsete vabariikide mägirahvaid.¹³

Viimasena loodi rahvusüksusena 1944. aasta juunis 130. läti laskurkorpus, mille 308. läti laskurdiviis oligi kõige viimasena moodustatud rahvusdiviis. Pärast 1942. aastat (1943. aasta juulis) formeeriti veel 296. gruusia laskurdiviis, mis jäi sõja lõpuni rinde reservi.

Kokku moodustati aastatel 1941–1944 rahvusüksustena 2 laskurkorpust (eesti ja läti), 26 laskur- ja mägi-laskurdiviisi, 22 ratsaväediviisi ning 18 üksikut laskurbrigaadi.

Enamik laskur- ja mägi-laskurdiviise saadeti tegevväkke ning enamik osales ka pikemat või lühemat aega lahingutegevuses. Küll ei saa seda öelda ratsaväediviiside ja üksikute laskurbrigaadide, eelkõige RKK 13. novembri 1941. aasta otsuse alusel moodustama hakatud üksuste kohta. Nii ei formeeritud lõpuni ühtegi määruses ette nähtud tadžiki, kirgiisi ega tšetšeeni-inguši rahvusväeosa. Lahingutes osalesid ainult 87. turkmeeni, 90. usbeki ning 100., 101. ja 102. kasahhi üksik laskurbrigaad ning 110. kalmõki ja 112. baškiiri ratsaväediviis.

¹¹ Постановление ГКО СССР № 894сс, 13.11.1941, „О формировании национальных войсковых соединений,“ – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0894.html>, 7.09.2015.

¹² Постановление ГКО СССР № 1041сс, 18.12.1941, „О сформировании Литовской стрелковой дивизии,“ – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/1041.html>, 7.09.2015; Постановление ГКО СССР № 1042сс, 18.12.1941, „О сформировании эстонской стрелковой дивизии,“ – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/1042.html>, 7.09.2015.

¹³ Постановление ГКО СССР № 2114сс, 28.07.1942, „О сформировании 7–8 стрелковых дивизий в Северо-Кавказском военном округе,“ <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/2114.html>, 7.09.2015.

1942. aasta 3. märtsil andis NSV Liidu kaitse rahvakomissar kõrgema ülemjuhatus peakorteri otsuse põhjal käskkirja likvideerida või ümber formeerida 20 alakomplekteeritud ratsaväediviisi, neist 9 rahvusdiviisi. Tuli lõpetada 96. kasahhi, 98. turkmeeni, 109. kirgiisi, 111. kalmõki, 113. baškiiri ning 101., 102. ja 103. usbeki diviisi formeerimine ning anda nende isikkoosseis üle täienduseks 97. turkmeeni, 99. ja 100. usbeki, 105. ja 106. kasahhi, 107. ja 108. kirgiisi, 110. kalmõki ja 112. baškiiri ratsaväediviisidele või vastavate rahvusväeosade tagavarapolkudele. Seevastu 114. tšetšeeni-inguši ratsaväediviis tuli ümber formeerida üksikuks ratsaväepolguks. Ülejäänud mehed saadeti Põhja-Kaukaasia sõjaväeringkonna 29. tagavara-ratsaväepolku.¹⁴

16. märtsil 1942 andis kaitse rahvakomissar veel kaks käskkirja rahvusväeosade kohta. Esiteks kästi ümberformeerimisele saata hulk ratsaväekorpusi, -diviise, -polkused ning ratsaväeüksuste juurde kuulunud teisi väeosi, teiste hulgas 100. usbeki, 106. kasahhi ja 108. kirgiisi ratsaväediviis ning 225. üksik tšetšeeni-inguši ratsaväepolk. Ümberformeerimine tuli lõpetada sama aasta 10. aprilliks.¹⁵ Teiseks otsustati vähendada rahvuslike laskurbrigadide arvu 15-lt 5-le. Alles jäeti 87. turkmeeni, 90. ja 94. usbeki, 100. ja 101. kasahhi üksik laskurbrigad ning nende formeerimine tuli lõpule viia. Likvideeriti 89., 91., 92., 93., 95., 96., 97. usbeki, 98. ja 99. tadžiki ning 88. turkmeeni üksik laskurbrigad. Rahvusväeosade täienduse ja väljaõppe tarbeks formeeriti 1. kasahhi, 2. usbeki ja 1. turkmeeni üksik tagavara-laskurpolk. Likvideeritavate laskurbrigadide isikkoosseis kästi jagada teiste rahvuslike laskurbrigadide vahel.¹⁶

Formeerimise lõpetamist ja üksuste likvideerimist põhjendati juhtiv- ja isikkoosseisu nappusega, kuid see oli ainult üks põhjus. Sõjaväe-

¹⁴ Приказ Народного Комиссара Обороны СССР № 0043, 3.03.1942, „О переформировании кавалерийских соединений,“ http://ww2doc.pochta.ru/nko/1942/NKO1942_ss_0043.html, 26.06.2015.

¹⁵ Приказ Народного Комиссара Обороны СССР № 0054, 16.03.1942, „О мерах по повышению боеспособности кавалерийских соединений и частей,“ http://ww2doc.pochta.ru/nko/1942/NKO1942_ss_0054.html, 26.06.2015.

¹⁶ Приказ Народного Комиссара Обороны СССР № 0051, 16.03.1942, „О мерах по повышению качества подготовки национальных формирований и улучшению их материального обеспечения,“ http://ww2doc.pochta.ru/nko/1942/NKO1942_ss_0051.html, 26.06.2015.

kohustuslastest nendes piirkondades puudust ei olnud, hoopis Kesk-Aasia ja Kaukaasia rahvaste motivatsioon Punaarmees võidelda ei olnud suur. Algas mobilisatsioonist kõrvalehoidmine ja deserteerumine. Esimesed kogemused näitasid ka äärealade elanike massilist sakslaste poole üleminekut. Rahvusüksuste võitlusmoraal polnud edaspidigi kuigi kõrge.¹⁷ Taga-Kaukaasia rinde põhja väegrupi poliitosakonna ülem brigaadikomissar Halil Nadoršin hindas oma 18. oktoobri 1942. aasta kirjas Punaarmee poliitilise peavalitsuse ülemale Aleksander Štšerbakovile viletsaks 2 gruusia, 3 aserbaidžaaani ja 2 armeenia diviisi lahingumoraali. Otsiti ka põhjusi. Rõhutati, et valdav osa üksuste mittevenelasi ei oska vene keelt ja suur osa on kirjaoskamatud. Üle poole isikkoosseisust oli teenistusse kutsutud viimase poole aasta jooksul ega olnud lahingutes osalenud. Poliittöö hinnati viletsaks ja üldised meelolud vastavaks, sest suur osa poliittöötajaid ei osanud kohalikku keelt.

Pikalt käsitleti deserteerumist. Eraldi toodi esile ebausaldusväärseks tunnistatud 89. armeenia ja 223. aserbaidžaaani laskurdiviis; viimasest deserteerus rindele saatmise ajal koos relvade ja laskemoonaga 168 võitlejat. Erakordselt madalat moraali näitas esimestest päevadest peale rindel üles 89. laskurdiviis: positsioonid jäeti maha, lahinguväljale jäeti ka suurtükid ja transpordivahendid ning üle 400 punaarmeeelase jooksis vaenlase poolele üle. See diviis olevat olnud „võimetu täitma mistahes tõsisemat ülesannet“. Moraalselt ebaküpsaks loeti ka 392. gruusia laskurdiviis, kust pärast lahingusse saatmist 1942. aasta oktoobris jooksis esimese nelja päevaga üle 117 punaarmeeelast.¹⁸

Kokkuvõttes formeeriti lõpuni ja arvati tegevarmee koosseisu 66 rahvusdiviisist ja -brigaadist ainult 37 (sh need, mis olid loodud juba

¹⁷ Vt Tiit Noormets, „Vastupanuliikumised Nõukogude Liidus Teise maailmasõja algusperioodil 1939–1941,“ – *Metsavennad Suvesõjas 1941: Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides*, koost. Tiit Noormets (Tallinn: Riigiarhiiv, 2003), 11–41.

¹⁸ Донесение начальника политического отдела Северной группы войск Закавказского фронта бригадного комиссара Х.С. Надоршина начальнику Главного политического управления Красной Армии А.С. Щербакосу о состоянии национальных дивизий в составе Северной группы войск Закавказского фронта, 18.10.1942, – *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, сборник документов*, 3, 2 „От обороны к наступлению“ (1 июля – 31 декабря 1942 г.) (Москва: Издательство Русь, 2003), 399–403.

enne sõda, samuti sõja ajal moodustatud eesti, läti ja leedu üksused): 23 laskur- ja mägi-laskurdiviisi, 6 ratsa- ja mägi-ratsaväediviisi ning 8 üksikut laskurbrigaadi. Kõiki neid siiski rindele ei saadetud.

Kaks korda formeeriti 77. mägi-laskurdiviisi. Kui 1941. aastal oli see üldvägede diviis, siis järgmise aasta märtsis formeeriti see ümber 77. aserbaidžaaani laskurdiviisiks. Sama kehtib 1942. aasta märtsis ümberformeeritud 416. aserbaidžaaani laskurdiviisi kohta. Kaks korda formeeriti veel 223. aserbaidžaaani laskurdiviis.

Osa rahvusväeosi sai sõja ajal kaardiväe aunimetuse ja uue numbri:

112. baškiiri ratsaväediviis	→ 16. baškiiri kaardiväe ratsaväediviis
	(veebr 1943)
76. mägi-laskurdiviis	→ 51. armeenia kaardiväe laskurdiviis
	(nov 1941)
20. mägi-ratsaväediviis	→ 17. tadžiki kaardiväe ratsaväediviis
	(sept 1943)
86. mägi-laskurdiviis	→ 128. turkmeeni kaardiväe mägi-laskurdiviis
	(okt 1943)

Osa 1942. aastal Kaukaasias võidelnud üldvägede diviise formeeriti rahvusväeosadeks:

349. laskurdiviis	→ 349. gruusia laskurdiviis
	(sept 1942)
276. laskurdiviis	→ 276. gruusia laskurdiviis
	(dets 1942)

Oli ka vastupidiseid juhtumeid:

87. turkmeeni üksik laskurbrigaad	→ 76. laskurdiviis (1943)
100. kasahhi üksik laskurbrigaad	→ 1. laskurdiviis (1943) ¹⁹

¹⁹ Николай Кирсанов, Сергей Дробязко, „Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: национальные и добровольческие формирования по разные стороны фронта,“ – <http://gkaf.narod.ru/kirillov/ref-liter/oi2001-6-war.html>, 26.06.2015 (avaldatud: *Отечественная история* 6 (2001): 60–75); В. Градосельский, „Национальные воинские формирования в Великой Отечественной войне,“ <http://www.voina.com.ru/index.php?p=33>, 26.06.2015; Николай Кирсанов, „Национальные формирования Красной Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов,“ – http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5807, 26.06.2015; Алексей Безугольный, „Кавказские национальные формирования Красной Армии в период обороны Кавказа в 1942 г.,“ *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*,

1942. aasta augustis moodustati Kaug-Ida rindel NSV Liidu kodanikest hiinlastest ja korealastest 88. üksik laskurbrigaad. See võitles 1945. aasta augustis Mandžuurias, pärast seda, kui NSV Liit oli astunud sõtta Jaapani vastu.

Kuni 1944. aastani puudus rahvusväeosadel seaduslik alus, sest nende olemasolu polnud fikseeritud ei NSV Liidu ja liiduvabariikide konstitutsioonis ega Punaarmee määrustikes. Formeerimiseks piisas sõjaaegse kõrgeima võimu kandja, riikliku kaitsekomitee otsusest. Rahvusväeosi käsitlevates otsustes on aga selge korraldus, et formeerimine peab toimuma sõjaväeringkonna (või rinde) tihedas koostöös liiduvabariikide ja autonoomsete vabariikide partei- ja nõukogude asutustega. Mõnikord pidid liidu- ja autonoomsed vabariigid korraldama rahvusväeosade varustamise oma ressurssidest. Näiteks eelnimetatud RKK 13. novembri 1941. aasta otsuse järgi tuli varustus, relvastus, vormid ja toidumoon eraldada liidu- ja autonoomsete vabariikide ressurssidest. Alles pärast formeerimist pidi varustamine minema kaitse rahvakomissariaadi eelarvesse. Seega pandi kohalikele partei- ja nõukogude organitele väeosade moodustamisel kohustusi, mida neil varem ei olnud.

N-ö seadusetus lõpetati 1944. aastal, mil 26. jaanuaril otsustas ÜK(b) P KK Poliitbüroo muuta NSV Liidu konstitutsiooni ja reorganiseerida üleliiduline kaitse rahvakomissariaat liidulis-vabariiklikuks. Sellega said liiduvabariigid õiguse omada väekoondisi. Järgmisel päeval kogunenud ÜK(b)P KK pleenum kinnitas otsuse ja NSV Liidu Ülemnõukogu (ÜN) võttis 2. veebruaril 1944 vastu otsuse „Liiduvabariiklike sõjaväeliste koondiste kohta“. Selle alusel võtsid liiduvabariikide ülemnõukogud vastu samasisulised seadused ja muutsid liiduvabariikide konstitutsioone, kuhu nüüdsest olid sisse kirjutatud ka „vabariiklikud sõjaväekoondised“. Eesti NSV ÜN võttis niisuguse seaduse vastu sama aasta 17. septembril.²⁰

10 (2009), *The Integration of Non-Russian Servicemen in the Imperial, Soviet and Russian Army*, <http://pipss.revues.org/3724#tocfrom1n1>, 26.06.2015; vt ka Николай Кирсанов, *В боевом строю народов-братьев* (Москва: Мысль, 1984).

²⁰ Vt Peeter Kaasik, „Eesti rahvusväeosade formeerimisest Nõukogude armee koosseisus aastatel 1940–1956,“ – *Eesti sõjaajaloo aastaraamat* nr 1 (7) (2011): Väeteenistusest Eestis ja eestlastest väeteenistuses, peatoim. Toomas Hiio (Viimsi–Tallinn: Eesti Sõjamuuseum, TLÜ Kirjastus, 2012), 136–139; Peeter Kaasik, „Eesti NSV liiduvabariiklikud sõjaväeasutused ja rahvusväeosad

Olgu siinkohal öeldud, et „liiduvabariiklikud väekoondised“ on eufemism, sest liiduvabariikide valitsustele ei allutatud neid väeosi kunagi. Siiski säilitati Nõukogude armee rahvusväeosad Balti ja Taga-Kaukaasia liiduvabariikides kuni 1956. aasta märtsini.²¹

Balti riikide kodanikest moodustatud Punaarmee üksused

Territoriaalkorpused 1940–1941

Eesti, Läti ja Leedu relvajõudude saatuse küsimus kerkis Moskvas üles hiljemalt pärast Balti riikide okupeerimist 1940. aasta suvel. Esialgu puudus Nõukogude juhtkonnal selles asjas ühtne seisukoht. Kaitse rahvakomissar marssal Semjon Timošenko tegi juba oma 17. juuni ettekandes ÜK(b)P KK peasekretärile Jossif Stalinile ning RKN esimehele ja välisasjade rahvakomissarile Vjatšeslav Molotovile ettepaneku alustada okupeeritud riikide sõjavägede kohest desarmeerimist ja likvideerimist.²² Siiski säilitati Balti riikide sõjaväed mõneks ajaks ja liideti hiljem Punaarmeeaga.

15. augustil esitas marssal Timošenko Stalinile ja Molotovile projekti, mis käsitles Balti riikide relvajõudude ümberkorraldamist Punaarmee kolmeks laskurkorpuseks. Projekti alusel koostati ÜK(b)P KK ja NSV Liidu RKNi määrus ning 17. augustil allkirjastas Timošenko käskkirja laskurkorpuste formeerimise kohta.

ning nende funktsioonid Teise maailmasõja järgsetel aastatel,“ – *Eesti ajaloo 19.–20. sajandil: uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae 19 [26], koost. Tõnu Tannberg; toim. Kai Tafenau (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012), 423–429.

²¹ Vt Peeter Kaasik, „Estonian national units in the Soviet Army,“ – *Estonia since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2009), 83–94.

²² Михаил Мельтюхов, *Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 (документы, факты, суждения)* (Москва: Вече, 2000), 206.

Moodustati

- 22. Eesti territoriaalne laskurkorpus – ülem kindralmajor Gustav Jonson, hiljem kindralmajor Aleksander Ksenofontov (koosseisus 180. ja 182. laskurdiviis ning korpuseväeosad);
- 24. Läti territoriaalne laskurkorpus – ülem kindralleitnant Roberts Klaviņš, hiljem kindralmajor Kuzma Katšanov (koosseisus 181. ja 183. laskurdiviis ning korpuseväeosad);
- 29. Leedu territoriaalne laskurkorpus – ülem kindralleitnant Vincas Vitkauskas, hiljem kindralmajor Aleksandr Samohhin (koosseisus 179. ja 184. laskurdiviis ning korpuseväeosad).²³

Territoriaalsel alusel loodud korpused komplekteeriti endiste Balti riikide armeede ajateenijate ja kaadrisõjaväelastega, Punaarmeeist pärinesid esialgu ainult üksikud sõjaväelased. Balti riikide territoriaalkorpustele kui ajutistele üksustele sõjaaegseid koosseise ei määratudki. Ühe diviisi isikkoosseis oli ainult 6000 võitlejat. Diviisi kuulus juhatus, 3 laskurpolku, kergesuurtükiväepolk, haubitsapolk, luurepataljon, sidepataljon, sapööripataljon, tankitõrjedisjon ja õhukaitse suurtükiväedisjon. Lisandusid järgmised korpuseväeosad: juhatus, suurtükiväepolk, sapööripataljon, sidepataljon, õhukaitse suurtükiväedisjon ja lennueskadrill kokku 3142 sõjaväelasega.²⁴ Korpuste koosseisu arvati veel vastavalt Tallinna, Riia ja Vilniuse jalaväe sõjakoolid, mis pidid ette valmistama riviohvitsere rühmaülema tasemel.²⁵

Korpused polnud täielikult komplekteeritud. 20. oktoobri 1940. aasta seisuga oli 22. Eesti territoriaalkorpuse koosseisus 10 738 sõjaväelast, 24. Läti territoriaalkorpuses 15 785 ja 29. Leedu territoriaalkorpuses 15 300 sõjaväelast.²⁶

Territoriaalkorpuse käsitati ajutise lahendusena ja nende tegevusaeg piirati ühe aastaga. Kui NSV Liidu ja Saksamaa vahel poleks alanud sõda,

²³ Руслан Иринархов, *Прибалтийский Особый...* (Минск: Харвест, 2004), 20–22, 31–33.

²⁴ Läti ja Leedu korpus erinesid Eesti omast selle poolest, et mõlemas nähti ette moodustada veel ratsaväepolk 1175 sõjaväelasega.

²⁵ Näiteks Tallinna jalaväe sõjakooli koosseisus oli kaks laskurpataljoni, üks kuulipildujamiinipildujarood ja poliitjuhtide rood.

²⁶ Сведения численного и боевого состава ПрибОВО по состоянию на 20.10.40 г., <http://rkka.ru/ihandbook.htm>, 26.06.2015.

oleksid need 1941. aasta teisel poolel reorganiseeritud tavalisteks eksteritoriaalseteks laskurkorpusteks.²⁷

Kolme territoriaalkorpuse edasine käekäik oli üsna ühesugune. Kehitima hakkasid punaväe määrustikud ja õppekavad. Eesti, Läti ja Leedu relvajõudude vara (relvad, laskemoon, tehniline varustus, transpordivahendid, elamufond, kasarmud, laagrid, töökojad, polügonid, lennuväljad, haiglad jm) anti üle Punaarmeele, korpustele jäeti vaid hädavajalik. Säilitati senine vorm, asendati ainult eraldusmärgid; vormimütsidele kinnitati Punaarmee punased viisnurgad. Arvatavasti olid need puhtpraktilised kaalutlused, sest kolme korpuse ümberrõivastamine oleks nõudnud suuri väljaminekuid, ning et 1940. aasta detsembrini olid korpused liiduvabariikide eelarves, oli see ka majanduslikult võimatu. Samamoodi polnud põhjust vahetada välja relvastust. Suur osa püssidest olid niikuinii Vene Mossin-Nagant-tüüpi vintpüssid, muu varustuse vahetamine eeldanuks aga suuri kulutusi ja ümberõpet. Üleminekuajal alustati korpuste puhastamist „ebausaldusväärsest elemendist“. Samuti seati sisse põhjalik kontroll ohvitseride üle, mida teostasid Punaarmeesaadetud üksuseülemate asetäitjad, poliit töötajad, korpuste sõjatribunallid, diviiside prokuratuurid ja eriosakonnad (vastuluure²⁸).

Ohvitseride ja alamväelaste errusaatmine või arreteerimine algas kohe 1940. aasta suvel. „Puhastus“ kestis terve aasta ja 18. mail 1941 tegi Balti erisõjaväeringkonna poliitvalitsuse ülem Karp Rjabtši kokkuvõtte tehtust: 1. maini 1941 oli erinevatel põhjustel teenistusest kõrvaldatud 1456 Eesti, Läti ja Leedu ohvitseri, paljud neist olid antud tribunali

²⁷ See tuleb välja ka territoriaalkorpuste formeerimise käskkirja pealkirjast: „Balti territoriaalkorpuste ümberkujundamisest eksteritoriaalseteks,“ (Приказ Народного Комиссара Обороны СССР № 0191, 17.08.1940, „О переобразовании прибалтийских территориальных корпусов в экстерриториальные“).

²⁸ Vastuluuret teostas Punaarmees kuni 1941. a alguseni NSV Liidu siseasjade rahvakomissariaadi riikliku julgeoleku peavalitsuse eriosakond. Veebruaris 1941 reorganiseeriti peavalitsus iseseisvaks riikliku julgeoleku rahvakomissariaadiks, eriosakond allutati vormiliselt kaitse rahvakomissarile ja nimetati kaitse rahvakomissariaadi kolmandaks valitsuseks. Tegelikult allus see jätkuvalt eelkõige julgeolekule ja alles seejärel sõjaväele. Eriosakondade ülesanne sõjaväeringkondade, korpuste ja diviiside juhatuste juures oli võidelda kontrrevolutsiooni, spionaaži, diversiooni, kahjurluse ja nõukogudevastaste ilmingutega sõjaväes ning koguda sõjaväelaste kohta kompromiteerivaid materjale.

alla.²⁹ Repressioonid kulmineerusid sama aasta juunis vahetult enne sõja algust Saksamaaga. Kõigepealt kutsuti korpuste juhtkonnad ja kõrgemad ohvitserid juuni alguses Moskvasse Vorošilovi-nimelisse kindralstaabi akadeemiasse, Frunze-nimelisse sõjaväeakadeemiasse ja Dzeržinski-nimelisse suurtükiväe akadeemiasse täiendõppele.³⁰ On väidetud, et see pidi täitma kahte eesmärki: allutada rahvuslikud väekoondised lõplikult Punaarmee komandöridele ja represseerida korpuste rahvuslik juhtkond reakoosseisu eest varjatult. Kui esimeses eesmärgis pole kahtlust ning korpuste senised eesti, läti ja leedu kõrgemad ja vanemohvitserid asendatigi Punaarmee ohvitseridega, siis teine väide on kahtlasem. Pole lõpuni välistatud, et Balti riikide kõrgemat sõjaväelist juhtkonda kavatseti pärast ümberõpet tõepoolest kasutada Punaarmees. Esiteks alustasid kõik kolm akadeemiat erikursust, teiseks arreteeriti enamik Eesti, Läti ja Leedu ohvitseride akadeemiates alles pärast Nõukogude-Saksa sõja puhkemist ning kolmandaks ei arreteeritud kõiki kursustele suunatud ohvitseride.

1941. aasta 14. juuni küüditamise ühe osana arreteeriti umbes 1000 Eesti, Läti ja Leedu territoriaalkorpuste ohvitseri.³¹ Riikliku julgeoleku rahvakomissar Vsevolod Merkulov esitas 17. juunil ÜKP KK-le küüditamisettekande,³² mille kohaselt oli territoriaalkorpustes arreteeritud 933 sõjaväelast (Eestis 224, Lätis 424 ja Leedus 285). Ohvitseride

²⁹ Ago Pajur, „Sõjaväelaste represseerimine,“ *Sõja ja rahu vahel, II kd. Esimene punane aasta: okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni*, peatoim. Enn Tarvel, toim. Meelis Maripuu (Tallinn: S-Keskus, 2010), 464.

³⁰ Oli ka erandeid, kuid üldiselt kutsuti Moskvasse korpuste ülemad ja staabiülemad, diviiside ülemad ja staabiülemad, laskurpolkude ülemad, korpuste suurtükiväeülemad, diviiside suurtükiväeülemad ja diviisi suurtükiväe staabiülemad ning suurtükiväepolkude ülemad ja staabiülemad.

³¹ Ohvitseride käsitati ühe küüditatavate kategooriana. NSV Liidu NKGB koostatud küüditamisoperatsiooni projektis 16. maist 1941 (see sai aluseks samasisulisele ÜKP KK ja NSV Liidu RKN määrusele) on eraldi kategooriana märgitud: „Endised poola, leedu, läti, eesti ja valgekaartlikud ohvitserid, kelle kohta on kompromiteerivat materjali.“ Vt Проект постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР „О мероприятиях по очистке Литовской, Латвийской и Эстонской ССР от антисоветского, уголовного и социально опасного элемента,“ *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, 1, Накануне, 2 (1 января – 21 июня 1941 г.)*, ред. коллегия С. В. Степашин (председатель) и др. (Москва: Книга и бизнес, 1995), 144–146.

³² Докладная записка НКГБ СССР № 2288/М в ЦК ВКП(б), по изъятию антисоветского, уголовного и социально опасного элемента в Литве, Латвии и Эстонии, 17.06.1941, –

arreteerimise kohta on esitatud erinevaid arve, see on tingitud andmete lünklikkusest ja arvutuste erinevatest lähtekohtadest.³³

Balti territoriaalkorpuste ühisjoon oli seegi, et 1941. aasta kevadel – enne sõja puhkemist – oli alanud ajateenijate demobiliseerimine ning kohapealt uusi ajateenijaid enam korpustesse ei suunatud. Edaspidi tuli täiendus teistest liiduvabariikidest.³⁴

NSV Liidu ja Saksamaa sõja puhkedes suurendati 22. korpus Punaarmee sõjaaegse tüüpkoosseisuni ja osaliselt jõuti teha seda ka Lätis, kuid mitte Leedus (sakslaste kiire edasiliikumise tõttu). 22. territoriaalkorpuses oli 1941. aasta juuni lõpus eesti sõjaväelasi 26% ja nende osakaal vähenes edaspidi: juuli lõpuks oli see näitaja 10–15%.³⁵ Augusti lõpus, kui eestlased rindelt kõrvaldati (vt lk 206), oli nende osakaal endise korpuse üksustes³⁶ kahanenud alla 5%. 22. territoriaalkorpus oli alates 1941. aasta juuni lõpust rahvuslik üksus ainult tinglikult – pigem oli tegu korpusega, kus teenis ka eestlasi.

24. läti territoriaalkorpus taganes 1941. aasta juuli alguses Latgale kaudu Pihkvamaale. 183. laskurdiviis, mis oli eelnevates lahingutes

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, 1, 2, 247–248.

³³ Näiteks kirjutatakse uusimas Leedu ajalookäsitluses okupatsioonide perioodi kohta, et 1940–1941 viidi sunniviisil Leedust ära 414 ohvitseri (välja arvatud need, kes läksid erru pärast iseseisvuse kaotust), kellest 195 hukati või surid vangistuses. Vähemalt 220 ohvitseri tapeti, sealhulgas 24 meest, kes tapeti Nõukogude-Saksa sõja alguses. *Lithuania in 1940–1991: the History of Occupied Lithuania*, General Editor Arvydas Anušauskas (Vilnius: The Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2015), 84.

³⁴ Territoriaalkorpusest vt: Ago Pajur, „Kaitseväe reorganiseerimine Punaarmee laskurkorpuseks,“ *Sõja ja rahu vahel*, II kd, 262–321; Борис Петров, „Вооруженные формирования Прибалтики накануне и в начале Великой Отечественной войны,“ *Военно-исторический архив* 10 (2000): 269–299; Aleksandr Tšapenko, „Eesti Rahvaväe reorganiseerimine Punaarmee 22. Territoriaalkorpuseks 1940–1941,“ – *Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat* 6/2006, 1941. aasta Eestis (Tallinn: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2007), 39–53.

³⁵ Tegelikult oli eestlaste osakaal korpuses tervikuna väiksem, sest siin ei arvestata korpusele allutatud 183. laskurdiviisi.

³⁶ 23. augustil 1941 likvideeriti Kõrgema Ülemjuhatuses Peakorteris 15. juuli 1941. a direktiivi kohaselt korpusetasand ning diviisid allutati otse armeejuhatustele. Vt Директива Ставки Верховного главнокомандования командующим фронтам, армий, округов № 01, 15.08.1941, – *1941 год: в 2 книгах*, 2, [апрель 1941 – декабрь 1941], научный редактор В. П. Наумов (Москва: Международный фонд Демократия, 1998), 471–472.

kandnud suuri kaotusi (15. juuliks oli ravis 3541 sõjaväelast, suurtüki-
vägi oli kaotatud peaaegu täielikult), allutati 22. laskurkorpusele ja 181.
laskurdiviis saadeti ümberformeerimisele.³⁷ Osa lätlastest sõjaväelasi
suunati alates 1941. aasta augustist formeeritud 201. läti laskurdiviisi (vt
lk 207–208). 184. leedu laskurdiviis sattus Vilniuse piirkonnas piiramis-
rõngasse ja purustati.³⁸ Isikkoosseis võeti vangi (või jooksis üle). 179.
laskurdiviisil õnnestus ümberpiiramist vältida, see allutati 22. armeele ja
saadeti Smolenski alla, kus ta kandis suuri kaotusi ja saadeti 1941. aasta
augustis ümberformeerimisele.³⁹

22. territoriaalkorpuse diviisid ja korpuseüksused püsisid koos kuni
1941. aasta septembrini ning võitlesid Loode-Venemaal Porhovi, Soltsõ,
Hilovi, Dno, Staraja Russa, Lužno ja Ilmeni järve piirkonnas. 180. diviis
suruti 1941. aasta septembri alguses Ilmeni järve kagunurka Nevi Mohhi
soode ja Ilmeni järve vahelisele alale, kuhu ta jäigi mitmeks kuuks kait-
sele ning allutati Novgorodi operatiivgrupile. 182. diviis jäi 11. armee
alluvusse ning 183. laskurdiviis allutati 18. septembril 27. armeele.

Eesti, läti ja leedu diviisidesse teenima jäänud väheste eesti, läti ja
leedu sõjaväelaste lahingutee lõppes 1941. aasta sügisel. Kaitse rahva-
komissari ja Punaarmee poliitilise peavalitsuse ülema 28. septembri
1941. aasta ühise korralduse alusel kõrvaldati eestlased, lätlased, leedulad-
sed, sakslased, poolakad ja ingerisoomlased rindelt ning saadeti tagalasse
tööüksustesse. Otsuse tegemisel oli kaalukeeleks Balti riikidest ja Poo-
last pärit sõjaväelaste umbusaldamine. Määravaks osutus eelkõige vara-
sem elukoht ja kodakondsus, sest rindelt kõrvaldati ka venelasi, ukrain-
lasi, juute jt. Varem NSV Liidus elanud eestlased, lätlased, leedulased jt
jätkasid teenistust Punaarmee rindeüksustes.⁴⁰

³⁷ Ümberformeeritud 181. laskurdiviis oli 1942. a lõpus Stalingradi all, 1943. a sügisel võitles
Tšernigivi piirkonnas ning hiljem Ukrainas ja Poolas.

³⁸ Ümberformeeritud 184. laskurdiviis saadeti 1942. aasta lõpus Stalingradi alla.

³⁹ Ümberformeerituna saadeti 1943. aasta sügisel uuesti rindele.

⁴⁰ Иринархов, 511–513, 519–523; Toe Nõmm, „22. Eesti territoriaalkorpus aastail 1940–
1941,“ *Eesti TA toimetised: ühiskonnateadused*, 39, 1 (1990): 48–56; Mati Õun, „Läti ja Leedu
rahvusväeosad Punaarmees 1940–1945,“ – *Korpusepõisid: Eesti sõjamehed 22. eesti territoriaal-
korpuses ja 8. eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas aastatel 1940–45*, koost. Hanno Ojalo

Punaarmee läti, leedu ja eesti rahvusväeosad 1941–1945

Läti rahvusüksused

201. läti laskurdiviisi moodustamist alustati 1941. aasta augustis – miks nõnda varakult, pole teada. Eesti ja leedu rahvusväeosade formeerimise otsus langetati alles sama aasta detsembris. Siinkohal tuleb märkida, et kui endise eesti korpuse üksustest saadeti viimased eestlased minema 1941. aasta oktoobri alguses, siis läti korpusest hakati lätlasti kõrvaldama juba 1941. aasta juulis-augustis. Läti korpuse 181. laskurdiviis saadeti ümberformeerimisele ja osaliselt kasutati sealt vabanenud inimesi uue läti diviisi loomiseks.

Ettepaneku moodustada uus läti diviis olevat RKK-le teinud Läti K(b)P keskkomitee, ent seda ei maksa ületähtsustada, sest sellistes küsimustes järgnes algatus altpoolt tavaliselt kõrgemalseisva asutuse käsule. Diviisi pidid formeerima Läti NSV partei- ja nõukogude organid koostöös Looderinde juhatusega. Isikkoosseisu pidid moodustama endised „tööliskaardiväe võitlejad, miilitsatöötajad, partei- ja nõukogude töötajad ning teised Läti NSV kodanikud, kes olid Vene NFSV territooriumile evakueerunud“. Sama määrus kohustas asuda moodustama partisanisalku ja -grupe vaenlase tagalas.⁴¹

Inimesi oli vähe, sest läbi Läti liikus rinne kiiresti; ei jõutud ellu viia mobilisatsiooni Punaarmeesse ega evakueerida suurt osa „nõukogude aktiivist“. Teiselt poolt värvati suur osa aktiivist kas vabatahtlikena või parteilise mobilisatsiooniga nn rahvakaitseüksustesse (hävituspataljonid ja töölispolgud), mida hiljem kasutati läti diviisi formeerimisel.⁴² Erinevalt Eesti hävituspataljonidest ja töölispolkudest, mille isikkoosseis saadeti

(Tallinn: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, Sentinel, 2007), 237–238; Peeter Kaasik, „Formation of the Estonian Army into the Red Army Rifle Corps,“ – *Estonia 1940–1945*, 786–790.

⁴¹ Постановление ГКО СССР № 383с, 3.08.1941, „Вопросы ЦК КП(б) Латвии“.

⁴² NSV Liidu RKNi 24. juuni 1941. a määruse ja NSV Liidu siseasjade rahvakomissariaadi (NKVD) 25. juuni 1941. a käskkirja kohaselt alustati hävituspataljonide moodustamist ka Lätis. Vt Постановление СНК СССР, 25.06.1941, „О мероприятиях по борьбе с парашютными десантами и диверсантами противника в прифронтовой полосе“; Приказ НКВД СССР № 00804, 25.06.1941, – *Органы государственной безопасности СССР в Великой*

pärast Eestist taganemist tagalasse, koondati Lätist taganenud „hävitajad“ 201. laskurdiviisi. Ida-Lätis moodustatud rahvakaitseüksused olid koos 27. armeega Ostrovi ja Opotška suunas taganenud, ülejäänud taandusid 8. armeega Eestisse.⁴³

Täiskooosseisulise 201. laskurdiviisi kooseisu ülemaks määrati kindral Jānis Veikins (1897–1979), hiljem juhtisid diviisi polkovnik Indriķis Paegle, polkovnik Andrei Frolov ja kindralmajor Detlavs Brantkalns (1898–1979).⁴⁴ 18. detsembril 1941 oli diviisis 10 376 sõjaväelast, kellest umbes 9000 olid 1941. aasta suveni elanud Lätis. Diviis saadeti 1941. aasta lõpus Moskva all rindele, kus kaotati ligikaudu pool isikkoosseisust: 2. jaanuaril 1942 oli diviisis 5965 sõjaväelast. Hiljem saadeti diviisi teistest Punaarmee üksustest ka NSV Liidu kodanikest lätlasi. Pärast täiendust oli diviis 1942. aasta veebruarist kuni 1943. aasta aprillini rindel Lovati soodes Staraja Russa ja Demjanski vahel (1942. a oktoobris saadi 43. kaardiväediviisi nimetus). Demjanski all kaotati taas üle poole isikkoosseisust. Kui 1. novembril 1942 oli rivis 10 853 sõjaväelast, siis kahe kuu pärast, 1. jaanuariks 1943 ainult 3374. Seejärel määras kõrgem väejuhatust diviisi tulevase läti rahvuskorpuse tuumikuna reservi.

Lätlased moodustasid 201. laskurdiviisi esimesest isikkoosseisust ainult poole ja hiljem vähenes nende osakaal veelgi (vt tabel 1).

Отечественной войне, 2, Начало, 1 (22 июня – 31 августа 1941 года), ред. коллегия Н. П. Патрушев (председатель) и др (Москва: Русь, 2000), 64–65, 77–79.

⁴³ 6. juulil 1941 moodustati Tõrva lähedal 1. Läti töölispolk. Pärast Valmiera hävituspataljoni liitmist sellega nädal hiljem oli polgus 1490 hävitajat. Polk anti 10. laskurdiviisi alluvusse ja liideti tegevarmeega. Polgu riismed evakueeriti 28. augustil meritsi Tallinnast Kroonlinna, kus ellujäänud liideti esialgu Punaarmee 10. laskurdiviisi 62. laskurpolguga ja saadeti 1941. aasta augustis 201. läti laskurdiviisi. Tormas formeeriti 14. juulil u 1200 „hävitajaga“ 2. Läti töölispolk, mis allutati 11. laskurkorpuse 125. laskurdiviisile. 1941. a augusti lõpus reorganiseeriti polk Punaarmee 76. üksikuks läti laskurpolguks ja see võitles Ropša piirkonnas. 22. oktoobril 1941 polk likvideeriti ja isikkoosseis saadeti 201. laskurdiviisi. Vt lähemalt Uldis Neiburgs, „Läti hävituspataljonid Eestis 1941. aasta suvel,“ – *Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 6/2006, 1941. aasta Eestis*, 135–157.

⁴⁴ Mõlemad kindralid olid endised läti punased kütid. D. Brantkalns vangistati Stalini „puhastuste“ ajal ja oli 1938–1940 vangis. J. Veikins saadeti 1938. a erru, kuid kutsuti järgmisel aastal uuesti teenistusse.

Tabel 1. Lätlaste osakaalu muutumine 201. laskurdiviisi isikkoosseisus⁴⁵

Kuupäev	Korpuse isikkoosseis	Neist lätlasi	Lätlaste osakaal
17.09.1942	6357	2693	42,2%
19.10.1942	10 844	5158	47,6%
01.01.1943	5007	2147	42,9%
01.04.1943	4284	1630	38,0%

1. aprilliks 1943 oli venelasi diviisis rohkem kui lätlasi: 1794 (41,9%). Palju oli juute (vastavalt 11,8; 12,3; 10,7 ja 8,4%), enamik neist Lätist. Ukrainlasi oli 1–4%, teisi alla 1%.⁴⁶

1944. aastal alustati 43. kaardiväediviisi ja 1. läti tagavarapolgu alusel laskurkorpuse moodustamist. Selle aasta suvel, enne Punaarmee Lätisse tungimist, formeeriti 1. tagavarapolgu põhjal 308. läti laskurdiviis, mille ülemaks määrati kindralmajor Voldemars Dambergs (1899–1965). Ka kindral Dambergs oli 1938. aastal teenistusest vabastatud ja arreteeritud, kuid ennistati järgmisel aastal Punaarmeesse. Hiljem oli diviisiülemaks polkovnik Martiņš Kalniņš.

Kindralstaabi 5. juuni 1944. a käskkirja alusel liideti 308. laskurdiviis ja 43. läti kaardiväe laskurdiviis 130. läti laskurkorpuseks. Korpuse ülemaks määrati kindral Detlavs Brantkalns, kes andis 43. diviisi üle Alfred Kalniņšile. Sama aasta 1. augustil oli korpuses 15 576 võitlejat, neist lätlasi 36% (7. juuli 1944. a andmed). 1944. aasta suvel, kui Punaarmee Lätti jõudis, hakati korpust täiendama mobiliseeritud lätlastega ning 1945. aasta alguseks oli korpus isikkoosseisu poolest tõepoolest läti rahvusüksus. Korpus tungis Lätisse üle Latgale, läbides Rēzekne ja Daugavpils, ning liikus seejärel läbi Madona Lõuna-Liivimaal ja Krustpils Daugava ääres üle Riia Kuramaale, kus võitles sõja lõpuni.⁴⁷

⁴⁵ Ilze Jermacāne, Sarkanās armijas 201. (43. gvardes) latviešu strēlnieku divīzija: sociālpolitiskie procesi, 1941. gada augusts – 1943. gada aprīlis, promocijas darbs (Rīga: Latvijas Universitāte Vēstures un filozofijas fakultāte Latvijas un Austrumeiropas jauno un jaunāko laiku vēstures katedra, 2014), 371, <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/4956>, 16.08.2015.

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ „Latvian units in the Red Army,” <http://archive.today/zXz5l>, 26.06.2015; „Latvian Soldiers in the Red Army 1941–1945,” <http://latvianhistory.com/2013/06/28/latvian-soldiers-in-the-red-army-1941-1945/>, 26.06.2015; Арон Шнеер, „Латышская (Латвийская) дивизия,” – Арон Шнеер, *Плен*, <http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/>, 26.06.2015.

Leedu rahvusüksused

Punaarmee leedu üksusi oli veel keerulisem formeerida kui läti omi, sest Leedust pääses NSV Liidu tagalasse väga vähe usaldusväärseid kutseelisi elanikke ning ka varem ei elanud NSV Liidus kuigi palju leedulasi. 184. leedu laskurdiviis purustati täielikult ja 179. diviis kandis suuri kaotusi. NSV Liitu taganes 179. diviisist 1500–2000 meest ja 184. diviisist 745 meest.⁴⁸ Nii olid leedulased formeeritavas 16. leedu laskurdiviisis vähemuses,⁴⁹ ent seal oli palju Leedu juute. Diviis moodustati 18. detsembri 1941. aasta RKK määruse alusel.⁵⁰ Formeerijaks pidi olema Moskva sõjaväeringkond koostöös Leedu K(b)P KK ja Leedu NSV RKNiga ning formeerimiskohaks määrati Gorki oblast. Isikkoosseisu pidid moodustama „endise 29. leedu territoriaalkorpuse võitlejad, NKVD ja miilitsatöötajad, nõukogude ja parteiaktiiv ning teistest rahvustest Leedu NSV kodanikud“.

Formeerimine kestis 1941. aasta detsembrist järgmise aasta augustini. Lõpuni formeeritud diviisis oli 10 250 võitlejat, neist leedulasi ainult 36% (venelasi oli 30% ja juute 29%). Umbes 7000 diviisi sõdurit ja ohvitseri olid 1941. aastal Leedus elanud või teeninud. Diviisiülem oli kuni 1943. aasta aprillini kindralmajor Feliksas Baltušis-Žemaitis (1897–1957), kuni 1944. aasta septembrini kindralmajor Vladas Karvelis (1901–1980) ja kuni 1945. aasta maini kindralmajor Adolfas Urbšas (1900–1973).⁵¹

1942. aasta lõpus saadeti diviis Orjoli alla, kuhu jääd 1944. aasta augustini. 15. augustiks 1944 oli diviis kandnud märkimisväärseid kaotusi, alles oli 7260 võitlejat. Seejärel saadeti diviis Leetu, kus see võitles sama aasta novembrini. Pärast lühikest rindelolekut Kuramaal toodi

⁴⁸ *Lithuania in 1940–1991*, 128.

⁴⁹ 16. laskurdiviis (16. Uljanovski punalipuline V. I. Kikividze nim laskurdiviis) formeeriti 1918. aastal. 1939. aastal paigutati see baaside lepingu alusel Eestisse. Diviis purustati 1941. a augustis Põhja-Eestis ja formeeriti uuesti leedu diviisina.

⁵⁰ 18. detsembril 1941 andis RKK ka määruse eesti laskurdiviisi moodustamise kohta.

⁵¹ Kindralmajor Baltušis-Žemaitis oli Punaarmee ohvitser, kes pärast okupatsiooni algust 1940. aastal juhtis lühikest aega nn Leedu rahvaväge; kindralmajor Karvelis oli endine Leedu brigaadikindral ja kindralmajor Urbšas endine Leedu kolonel, kes 1940. aastal Punaarmeesse üle võeti.

diviis Leetu tagasi ja saadeti Klaipedit vabastama (diviis sai hiljem *Klaipeda* aunimetuse). Pärast viibimist Leedus kuni 1945. aasta veebruarini saadeti diviis uuesti Kuramaale, kus võideldi sõja lõpuni. 1945. aasta 27. aprillil oli 16. laskurdiviisis 6038 võitlejat.⁵²

1944/1945. aasta mobilisatsioonidega saadi Leedus kokku kuni 100 000 meest, ent leedu korpust ei moodustatud. Esialgu loodi 1944. aasta oktoobris 50. leedu tagavara-laskurdiviis, mille ülemaks määrati kindralmajor Janas (Jan) Sinkevičius (1901–1970).⁵³ Diviisi saadeti palju rohkem mobiliseerituid, kui koosseisutabel ette nägi; ei olnud korraldatud toitlustamist ega varustamist, puudusid jalanõud ja levisid nakkushaigused. 1944. aasta detsembri esimeseks pooleks oli deserteerunud üle 1000 sõjaväelase. Kaitse rahvakomissari käskkirjaga 23. detsembrist 1944 kästi üleliigne isikkoosseis loovutada Moskva sõjaväeringkonna 5., 18. ja 33. tagavara-laskurdiviisile ning Orjoli sõjaväeringkonna 9. tagavara-laskurdiviisile. Vastuluureorganitel kästi alustada isikkoosseisu puhastamist ebausaldusväärsest kontingendist, mis tuli saata tööüksustesse või vangistada.⁵⁴

⁵² Yvan Leclère, „L'imposition des obligations militaires en Lituanie soviétique, 1940–1953,“ *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*, 10 (2009), *The Integration of Non-Russian Servicemen in the Imperial, Soviet and Russian Army*, <http://pipss.revues.org/3732#tocto1n1>, 26.06.2015; Арон Шнеер, „16-я Литовская дивизия,“ – Арон Шнеер, *Плен*, <http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/>, 26.06.2015. Läti ja leedu rahvusväeosade kohta vt ka Õun, 237–239; Василий Савченко, *Латышские формирования Советской Армии на фронтах Великой Отечественной войны* (Рига: Зинатне, 1975); Владас Карвялис, *Освобождение Литовской ССР от гитлеровской оккупации (1944–1945)* (Вильнюс: Минтис, 1975); А. И. Петренко, *Прибалтика против фашизма: советские прибалтийские дивизии в Великой Отечественной войне* (Москва: Европа, 2005), 9–90; *Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941–1945 в трех книгах*, сост. Г. Гурин, К. Орлов и др. (Рига: Лиесма, 1966, 1967, 1969).

⁵³ Teenis Punaarmees alates 1918. aastast. 1942–1944 oli 43. laskurdiviisi (mitte segi ajada 43. kaardiväe laskurdiviisiga) ülem (*Tarybų Lietuvos enciklopedija*, 4: *Simno–Žvorūnė* (Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988), 7; tänan dr Arunas Bubnyst viite eest.

⁵⁴ Приказ № 0049 Народного Комиссара Обороны СССР о серьезных недостатках в 50-й Литовской запасной стрелковой дивизии и наказании виновных, 23.12.1944, http://ww2doc.pochta.ru/nko/1944/NKO1944_ss_0049.html, 26.06.2015.

Eesti rahvusüksused

Erinevalt Lätist ja Leedust jõuti Eestis 1941. aasta suvel mobilisatsioon osaliselt ellu viia ning seetõttu oli Punaarmee eesti üksustes eestlaste osakaal suurem.⁵⁵ Uute eesti rahvusüksuste moodustamine algas 1941. aasta lõpul (vt lk 196) ning 25. detsembril alustati Uurali sõjaväeringkonnas Kamõšlovis 7. eesti laskurdiviisi formeerimist ettenähtud isikkoosseisuga (11 618 võitlejat). 1942. aasta veebruari teisel poolel hakati Tšerbakulis moodustama 249. eesti laskurdiviisi ja veebruaris moodustati ka Uurali sõjaväeringkonnas 1. eesti tagavarapolk.

Sama aasta augustis paigutati eesti diviisid ümber Moskva oblastisse – 7. diviis Jegorjevskisse ja 249. diviis Kolomna piirkonda – ning septembris formeeriti nende alusel 8. eesti laskurkorpus. Oktoobris anti juurde korpuseväeosad: 85. korpuse-suurtükiväepolk, side- ja sapööri-pataljon (rindel allutati korpusele ka tankipolkusid). Korpuseväeosades eestlasi enamasti polnud.

1942. aasta detsembris saadeti Kalinini rindele allutatud korpus Velikije Luki lahingusse, kus kaotati surnute, haavatute, ülejooksute, vangilangenute ja teadmata kadunutena üle 10 000 võitleja. Seejärel hakati korpuse suunama ka teistes Punaarmee üksustes teeninud liidueestlasi.

Lahingud Velikije Luki all andsid NSV Liidu kõrgemale juhtkonnale selge signaali 8. eesti laskurkorpuse ebausaldusväärsusest. Poolteise aasta jooksul seda korpust enam lahingusse ei saadetud, erandiks oli ainult korpuse suurtükivägi (Neveli, Novosokolniki ja Narva all). Korpus oli positsioonidel teisejärgulistes rindelõikudes või reservis. Uuesti oli 8. eesti laskurkorpus – seekord Leningadi rinde alluvuses – rindel 1944. aasta sep-

⁵⁵ 2.–4. juulil 1941 mobiliseeriti (kutsuti tegevteenistusse) Eestist Punaarmeesse aastatel 1919–1922 sündinud kutsealused, Venemaale viidi u 8500 meest. Reservväelased mobiliseeriti 22. juulist 24. augustini. Saksa väed olid Lõuna-Eesti maakonnad juuli keskpaigaks juba vallutanud ning valdav osa mobiliseeritud eestlastest oli seetõttu pärit Põhja-Eestist ja saartelt. Kokku viidi NSV Liidu tagalasse umbes 32 000 mobiliseeritud. Tuhandeid sõjaväekohuslase eas Eesti kodanikke jõudis NSV Liidu tagalasse ka hävituspataljonide, töölispolkude, miilitsaüksuste ja evakueeritud ettevõtete koosseisus ning 22. territoriaalkorpusega. Esimestena teenistusse kutsutud kutsealused said lühikest aega väljaõpet Punaarmee tagavaraüksustes, kuid varem või hiljem saadeti enamik mehi erinevatesse tööüksustesse. Vt Tiit Noormets, – „Mobilisation into the Red Army in Estonia in 1941,“ *Estonia 1940–1945*, 431–444.

tembrist novembrini, täites oma ettenähtud vabastajarolli Mandri-Eesti ja Lääne-Eesti saarte vallutamisel koos teiste Punaarmee laskurkorpuste jm üksustega. Sama aasta detsembrist kuni 1945. aasta jaanuarini oldi rannakaitses Lääne- ja Harjumaal ning 1945. aasta märtsist maini võideldi Kura maal. Suvel 1945 nimetati 8. eesti laskurkorpus ümber 41. eesti kaardiväe laskurkorpuseks ning korpuse 7. ja 249. laskurdiviis vastavalt eesti kaardiväe 118. ja 122. laskurdiviisiks. 1946. aastal korpus demobiliseeriti.⁵⁶

Leedu, läti ja eesti rahvusväeosade formeerimise üks põhjus oli keelebarjäär ja kultuurilised iseärasused,⁵⁷ kuid see oli ka Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvusüksuste formeerimise üks põhjusi. Üsna ühtemoodi aga iseloomustab leedulaste, lätlaste ja eestlaste üksusi Punaarmees pikk formeerimisaeg ning nende kestev hoidmine reservis või vähemtähtsal rindelõigul. Selleks oli mitu põhjust. Esialgu Balti rahvaid, sealhulgas kommuniste ja komso-moli liikmeid, lihtsalt ei usaldatud. 1941. aasta suvel läksid paljud territoriaalkorpuste liikmed, eeskätt leedulased ja eestlased, rindel sakslaste poole üle; sedasama tegi mitu tuhat eestlast 1942. aasta lõpus ja 1943. aasta alguses Velikije Luki all. Ülejooksmist ja deserteerumist tuli ette ka 1944. ja 1945. aastal Baltikumis peetud lahingutes. Pärast sõjaõnne pöördumist Punaarmee kasuks 1943. ja 1944. aastal hakati rahvusüksuste inimressurssi käsitlema juba sovetiseerimise sõjajärgse jätkamise vaatevinklist – Balti riikide lõplik liitmine NSV Liiduga vajas usaldusväärset personali. Kolmandaks tuli rahvusüksustel täita propagandistlik ülesanne, sest just nemad pidid paistma silma oma kodumaa, aga eeskätt pealinnade „vabastamisel“.⁵⁸

⁵⁶ Vt Peeter Kaasik, „Formation of the Estonian Rifle Corps in 1941–1942,“ „The 8th Estonian Rifle Corps in northwestern Russia in 1942–1944,“ „The 8th Estonian Rifle Corps in the conquest of Estonia in 1944, in Courland and from summer 1945 in Estonia,“ – *Estonia 1940–1945*, 769–794, 909–926, 1001–1018.

⁵⁷ Seda rõhutati eraldi ka ENSV juhtkonna taotlustes eesti rahvusväeosade moodustamiseks. EKP KK ja ENSV RKN ühisavalduses NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee esimehele 24. oktoobrist 1941 kirjutati: „Kuna valdav enamus mobiliseeritud kontingendist ei valda üldse vene keelt või valdab seda väga halvasti, on vajalik organiseerida neist eesti rahvuslik väeosa...“, *Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945: dokumente ja materjale*, peatoim. Ilmar Paul (Tallinn: Eesti Raamat, 1975), 149–150.

⁵⁸ 1944. aastal pöördus EKP KK sekretär Nikolai Karotamm korduvalt NSV Liidu sõjalise juhtkonna poole palvega mitte saata eesti laskurkorpust Narva alla lahingusse. Ta rõhutas, et nii võidaks kaotada väärtuslik inimressurss, mida on vaja tulevaseks sovetiseerimiseks. Vt nt EKP

Välisriikide kodanikest NSV Liidu territooriumil moodustatud üksused

Poola armee NSV Liidus 1941–1942

23. augustil 1939 sõlmisid NSV Liit ja Saksamaa mittekallaletungilepingu ning selle salajasest lisaprotokollist lähtudes vallutas NSV Liit alates 17. septembrist 1939 Poola idaosa. Poolakad Punaarmeele märkimisväärset vastupanu ei osutanud – vangi võeti sadu tuhandeid Poola kodanikke (mõnel hinnangul kuni pool miljonit). Suur osa statistikas vangivõetuna arvestatud isikutest ei olnud tegeväelased.⁵⁹

NSV Liidu NKVD sõjavangide ja interneeritute peavalitsuse 2. osakonna ülema major A. Bronnikovi 1. novembri 1945. aasta õiendi järgi võeti ainult 130 242 sõjavangi. Võimalik, et nendest olid maha arvatud tsiviilisikud, kohe vabastatud inimesed ja Saksamaale loovutatud sõjavangid.⁶⁰ Ilmselt ei sisalda see arv ka 1940. aastal Katõni massimõrvas hukatud tuhandeid Poola sõjaväelasi.⁶¹ Kui Nõukogude Liit okupeeris

KK sekretäri Karotamme kiri nr 425/cc Leningradi rinde juhatajale armeekindral L. Govorovile, 6. juuni 1944, ERAF 1.1.862.

⁵⁹ Mihhalil Meltjuhovi andmetel võtsid Punaarmee ja NKVD Poolas sõjavangi u 454 700 inimest, sh tsiviilisikud. Poola-saksa ajaloolase Bogdan Musiali hinnangul oli neist sõjaväelasi kuni 250 000. Sama arvu pakub Saksa ajaloolane Joachim Hoffmann. Vt Михаил Мельтюхов, *Советско-польские войны: Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг.* (Москва: Бече, 2001), 367–368; Bogdan Musial, *Kontrrevolutionäre Elemente sind zu erschossen: Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941* (Berlin: Propyläen, 2000), 34; Joachim Hoffmann, „Die Sowjetunion bis zum Vorabend des deutschen Angriffs,“ – *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Band 4, Der Angriff auf die Sowjetunion*, hrsg. vom Militärgeschichtlichen Forschungsamtes (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1987), 83–84.

⁶⁰ Справка о количестве военнопленных поляков содержащихся в лагерях НКВД в 1939–1941, – *Военнопленные в СССР: Документы и материалы*, сост. М. Загорюлько и др. (Москва: Логос, 2000), 230.

⁶¹ Vt Докладная записка наркома внутренних дел СССР № 794/Б в ЦК ВКП(б) „О бывших офицерах Польской армии содержащихся в лагерях для военнопленных,“ dateerimata; Выписка из протокола заседания Политбюро ЦК ВКП(б), 5.03.1940, – *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, 1, Накануне, 1 (ноябрь 1938 г – декабрь 1940 г.)*, ред. коллегия: С. В. Степашин (председатель) и др. (Москва: Книга и бизнес, 1995), 153–156; NSV Liidu MN ja KGB esimehe A. Šelepini ettekanne NLKP KK I sekretärile N. Hruštšovile, 3.03.1959, *Органы государственной*

1939. aasta septembris Ida-Poola, elas seal umbes 13 miljonit inimest. Aastatel 1939–1941 küüditati nelja suure operatsiooniga nendelt aladelt kuni 10% elanikest, erinevatel hinnangutel 1–1,8 miljonit Poola kodanikku.⁶²

1940. aasta sügisel tärkas NSV Liidu juhtkonnas idee formeerida NSV Liidus Poola sõjavangidest üksused, mida saaks kasutada tulevases sõjas. NKVD vangilaagritesse läkitati operatiivgrupid, mis pidid uurima poolakatest kinnipeetavate meeleolu. Leiti, et „enamik vange pooldab Poola väeosade moodustamist“ ja tehti ettepanek luua üks Poola diviis, mille ülemaks soovitati kolonel Zygmunt Berlingit. 4. juunil 1941 kinnitas ÜK(b)P KK Poliitbüroo kaitse rahvakomissari esildise muuta Kesk-Aasias paiknev 238. laskurdiviis poola rahvusüksuseks (diviisis oli siis 10 298 sõjaväelast).⁶³

Otsuse täitmist pidurdas 22. juunil 1941 alanud sõda NSV Liidu ja Saksamaa vahel. Oli ka üks põhimõtteline muudatus: edaspidi kooskõlastati Poola üksuste formeerimine juba Poola pagulasvalitsusega. 23. juunil 1941 tegi selle peaminister Władysław Sikorski NSV Liidu valitsusele ettepaneku teha koostööd sõjas Saksamaa vastu. 30. juunil kohtusid Briti välisministeeriumis Sikorski ja NSV Liidu saadik Ivan Maiski ning Poola ja NSV Liidu diplomaatilised suhted taastati.⁶⁴ Londoni koostöökokku-

*безопасности СССР в Великой Отечественной войне, 1, 1, 156–157. Vt ka Musial, 34–36; Günther Häufele, „Zwangsumsiedlung in Polen 1939–1941: Zum Vergleich sowjetischer und deutscher Besatzungspolitik,“ Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation: Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945, Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte, Neue Folge, Bd. 10, hrsg. von Dittmar Dahlmann und Gerhard Hirschfeld (Essen: Klartext Verlag, 1999), 520–526; Norman M. Naimark, *Stalin's genocides* (Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2010), 90–93; Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010), 133–143.*

⁶² Vt Keith Sword, *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–1948* (New York: St. Martin's Press in association with School of Slavonic and East European Studies. University of London, 1994), 1, 26; В. Парсаданова, „Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941,“ *Новая и новейшая История* 2 (1989): 30–44; Pavel Polian, *Against their will: the history and geography of forced migrations in the USSR* (Budapest, New York: CEU Press, 2004), 115–119.

⁶³ Bogdan Musial, *Sihikul oli Saksamaa: Stalini sõjaplaanid Lääne vastu* (Tallinn: Tänapäev, 2009), 285–286.

⁶⁴ Валерий Марков, „От Бузулука до Монте-Кассино: Польская армия в СССР,“ – *Wszystko oddaliśmy Polsce: Polskim Żołnierzom – „andersowcom“: Rodacy z Rosji*, Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию форми-

leppega kohustusid mõlemad riigid aitama teineteist sõjas Saksamaa vastu. Poolalt vallutatud alad arutusele ei tulnud ja Poola lubas mitte sõlmida kokkuleppeid, mis olid suunatud NSV Liidu vastu. Kokkuleppe oluline punkt siinses kontekstis oli NSV Liidu valitsuse nõusolek Poola armee formeerimiseks NSV Liidu territooriumil ning Punaarmee kõrgema ülemjuhatus operatiivses ja Poola pagulasvalitsuse administratiivses alluvuses.

14. augustil 1941 kirjutati alla NSV Liidu ja Poola ülemjuhatus sõjalisel kokkuleppele. Poola armee moodustajaks määrati kindralleitnant Władysław Anders. 19. augustil otsustati, et Poola armee üksused paigutatakse Totskojessa ja Tatištševosse ning staap Buzulukki Tškalovi (Orenburgi nimi 1938–1957) oblastis.⁶⁵

Poola armee tuli formeerida teenistusse kutsutud sõjaväekohuslastest ja vabatahtlikest. Esmajärjekorras tuli moodustada kaks mittetäiskoosseisulist jalaväediviisi 7000–8000 võitlejaga ja reservüksus. Isikkoosseisu pidid välja valima Poola ülemjuhatus, Punaarmee ja NKVD komisjonid Grjazovetsi (Vologda oblastis), Suzdali (Vladimiri oblastis), Juža (Ivanovo oblastis) ja Starobelski (Luhanski oblastis Ukrainas) sõjavangilaagrites. Peale sõjavangilaagrite oli tuhandeid Poola sõjavange ka tööüksustesse interneeritud. Palju oli Poola vabatahtlikke, kes soovisid armeesse astuda, suurem osa neist oli vangilaagrites või küüditatud okupeeritud Ida-Poola territooriumilt.⁶⁶ Poola kodanike vabastamine vanglatest, vangilaagritest ja sundasumiselt ning sõjavangilaagritest algas 1941. aasta augustis.⁶⁷

рования польской армии под командованием Владислава Андерса в г. Бузулуке Оренбургской области, 24–26 октября 2001 г. (Культурно-просветительский центр „Полония – Червонэ Маки“, Администрация города Бузулука, 2001), <http://polacy.narod.ru/Russian/buzuluk.htm>, 26.06.2015.

⁶⁵ Соглашение между Правительством СССР и Польским Правительством, 30.07.1941; Военное соглашение между Верховным Главным Командованием СССР и Верховным Командованием Польши, 14.08.1941, – *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*, 2, 1, 420–421, 479–480. Vt ka Александр Дерюгин, „Польская армия в Бузулуке“, *Wszystko oddaliśmy Polsce*.

⁶⁶ „Польские формирования на территории СССР в 1941–1945 гг.“ http://www.runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6396&PORTAL_ID=6392, 26.06.2015; „Народное войско Польское в 1943–1945 годах“, <http://polygonv.narod.ru/vp-lwp/4.htm>, 26.06.2015.

⁶⁷ Poola kodanikel lubati elada NSV Liidu territooriumil, v.a piiritsoon, sõjategevuse piirkond ning 1. ja 2. järgu režiimilinnad. Vt Постановление ГКО СССР № 495, 16.08.1941, „О выдаче единовременной денежной помощи освобождаемым польским военнопленным“, <http://>

Kuigi Poola armeed puudutavad küsimused pidi lahendatama kooskõlas NSV Liidu Kaitse rahvakomissariaadi ja Poola sõjaliste esindajatega, formeerusid Poola üksused enamasti omaalgatuslikult. 20. septembril 1941 Buzulukis peetud Poola pagulasvalitsuse esindajate ja kõrgemate sõjaväelaste kohtumisel leiti, et Poola armee suurus võiks olla 100 000 võitlejat ning selle relvastamiseks ja varustamiseks tuleb pöörduda NSV Liidu valitsuse poole. Teise võimalusena nähti ette viia Poola armee Iraani, Afganistani või Indiasse, kus selle pidanuks varustama ja relvastama Briti võimud. Peale jäi viimane seisukoht. Võimalust, et Poola armee võinuks sõdida Saksamaa – NSV Liidu rindel, isegi ei arutatud.⁶⁸

Sikorski visiit NSV Liitu algas 30. novembril 1941. Ta tõstatas ka küsimuse Poola armee evakueerimisest, viidates muu hulgas kehvale varustamisele.⁶⁹ Samal päeval võttis NSV Liidu RKK vastu otsuse määrata Poola armee suuruseks 30 000 võitlejat: 2 laskurdiviisi (kummaski 11 000 võitlejat), tagavarapolk (5000), ohvitseride kool (2000) ning armee staap koos allüksuste ja asutusega (1000).⁷⁰

Kui 31. augustil 1941 oli Poola armees 20 700 sõjaväelast, siis 30. novembriks oli nende arv kasvanud juba üle RKK poolt lubatud piiri: 40 900 sõjaväelasest oli 5. jalaväediviisis 14 703, 6. jalaväediviisis 12 480 ja tagavarapolgus 8764; ülejäänud asusid kogumispunktides ja armee staabi asutuste juures.⁷¹ Detsembris paigutati Poola üksused ümber Kesk-Aasiasse (mitmesse Kasahhi, Usbeki ja Kirgiisi NSV asulasse).

tashv.nm.ru/, 26.06.2015; Проект постановления СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) об освобождении польских граждан из тюрем, исправительно-трудовых лагерей, лагерей для военнопленных, спецпоселков и с мест ссылки и высылки [Не ранее 12.08.1941], *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*, 2, 1, 477–479.

⁶⁸ Марков.

⁶⁹ Peter Gosztony, *Stalins fremde Heere: das Schicksal der nichtsowjetischen Truppen im Rahmen der Roten Armee 1941–1945*, hrsg. Arbeitskreis für Wehrforschung (Stuttgart, Bonn: Bernard & Graefe, 1991), 37–38.

⁷⁰ Poola valitsusele anti 1. jaanuarini 1942 krediiti 65 miljonit rubla, millest kulus armeele 39,3 miljonit. Tagasimaksmine pidi toimuma peale sõda USA dollarites, kullas või kaupades 10 aasta jooksul. Vt Постановление ГКО СССР № 863сс, 3.11.1941, „О польской армии на территории СССР,“ –<http://www.soldat.ru/doc/gko/text/0863.html>, 7.09.2015.

⁷¹ „Польские формирования на территории СССР в 1941–1945 гг.“; Ю. Грыбоўскі ((Jerzy Grzybowski), „Беларусы ў Польскім войску ў СССР, Польскай арміі на Ўсходзе, Другім польскім корпусе (1941–1947),“ http://library.by/portalus/modules/belarus/show_archives.

RKK 25. detsembri 1941. aasta määruse alusel suurendati Poola armee isikkoosseis 96 000-ni. Värvata võis mehi, kes olid olnud 1939. aastal Poola kodanikud. Nähti ette 6 jalaväediviisi (nr 5–10) formeerimine, igas 11 000 võitlejat, lisaks 30 000 ohvitseride koolis, staabiasutustes ja taga-varaüksustes.⁷²

Poola armee moodustamine NSV Liidus oli algusest peale täis vastuloolusid. Konflikte tekitasid Poola eksiilvalitsuse „pahatahtlikud küsimused“ rohkem kui 10 000 Poola ohvitseri saatuse kohta ja üksuste kehvarustamine. Samuti ei lubanud NSV Liit Rahvusvahelisel Punasel Ristil ja Poola humanitaartöötajatel abistada kõiki Poola kodanikke ning kokkulepetest hoolimata venis nende vabastamine laagritest ja asumiselt.

Teisalt näib, et ka NSV Liit soovis tülkast kohustusest ja kontingendist vabaneda. Lisaks diplomaatilistele probleemidele kaasnes Poola kodanike laagritest ja asumiselt vabastamisega NSV Liidu võimude jaoks väga ebasoovitav omaalgatuslik „rahvasteränne“,⁷³ mis ei puudutanud mitte ainult poolakaid, vaid ka Poola kodanikest ukrainlasi, valgevenelasi, juute ja teisi, kes leidsid, et poola rahvusüksused on nende jaoks sobiv koht.⁷⁴ Lõpuks sekkus sellesse RKK ja kohustas 24. jaanuaril 1942

php?subaction=showfull&id=1291890807&archive=1292000901&start_from=&ucat=8&, 26.06.2015.

⁷² Постановление ГКО СССР № 1064сс, 25.12.1941, „О польской армии на территории СССР,“ – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/1064.html>, 7.09..2015.

⁷³ Näiteks siseasjade rahvakomissari asetäitja Vsevolod Merkulov teavitas 1942. a jaanuaris välisasjade rahvakomissari asetäitjat Andrei Võšinski, et poolakad (sh naised, lapsed, vanurid jt mittesõjaväekohustuslased) on hakanud massiliselt töökohti maha jätma ja liikuma formeerimisel olevate Poola üksuste juurde ning et seda „seadusevastast rahvasterännet“ korraldasid poolakad ise. Merkulov nurises, et raudteejaamades, kuhu poolakad kogunesid, levis kerjamine, ning kiiresti kasvas varastamine ja röövimine. Vologda oblastis asuv komisjon, mis pidi tegelema Poola üksustesse värbamise ja suunamisega, võttis arvele ja andis tööendeid Buzulukki liikumiseks ka neile, kes värbamisele ei kuulunud. Вt Информация заместителя народного комиссара внутренних дел СССР В. Н. Меркулова заместителю народного комиссара иностранных дел СССР А. Я. Вышинскому о проблемах, возникающих в ходе формирования новых частей польской армии. [Не позднее 20.01.1942], – *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, сборник документов*, 3, 1 „Крушение блицкрига“ (1 января – 30 июня 1942 г.) (Москва: Русь, 2003), 51–52.

⁷⁴ Ванда Селивановская, „Армия Андерса в документах Российских архивов,“ – *Wszystko oddaliśmy Polsce; Władysław Anders, Armee paguluses: Teise Poola armeekorpuse arengulugu* (Tallinn: Olion, 2006), 50, 58.

välisasjade rahvakomissariaati pidama läbirääkimisi Poola pagulasvalitsuse esindajatega, et lõpetada Poola kodanike „organiseerimatu liikumine“; kästi parandada mittemobiliseeritavate poolakate majanduslikku ja tervishoiuolukorda.⁷⁵

Poolakate vastumeelsus väljavaate suhtes võidelda idarindel õlg õla kõrval Punaarmee üha kasvas. Pigem sooviti armee äraviimist NSV Liidust ja allutamist Briti väejuhatusele Lähis-Idas. See tõstatas ühe võimalusena juba 1941. aasta septembris (vt lk 217). Pärast Poola üksuste ümberpaigutamist Kesk-Aasiasse 1942. aasta jaanuaris, mille tagajärjel halvenesid elamistingimused ja varustamine veelgi, algasid läbirääkimised Poola armee NSV Liidust äraviimise üle. Sama aasta 18. märtsil nõustus NSV Liit Poola ja Suurbritannia ettepanekuga saata Poola üksused Iraani ning sealt edasi Lähis-Itta Suurbritannia üldjuhtimise alla, kes pidi üle võtma ka varustamise ja relvastamise. Esialgu nõustus Stalin 40 000 evakueeritavaga. 8. juulil anti luba viia kõik Poola sõjaväelased Lähis-Itta, neile lisandus osa tsiviilisikutest Poola kodanikke. Armee evakueerimine algas 1942. aasta varakevadel, kui Iraani viidi umbes 31 000 sõjaväelast ja 12 000 tsiviilisikut. Kokku evakueeriti 1942. aasta lõpuks NSV Liidust umbes 115 000 Poola sõjaväekohustuslast ja kuni 40 000 tsiviilisikut.⁷⁶

Hiljem võitlesid poolakad Briti ülemjuhatuse all Lähis-Idas, Põhja-Aafrikas ja Itaalias. Tuntuim lahing, kus nad kuulsust kogusid, oli 1944. aasta esimesel poolel peetud lahing Monte Cassino kloostri pärast Itaalias.⁷⁷

⁷⁵ Постановление ГКО СССР № 1203сс, 24.01.1942, (Об урегулировании вопросов, связанных с местожительством и трудоустройством польских граждан), – <http://www.soldat.ru/doc/gko/gko1942.html>, 26.06.2015.

⁷⁶ Gosztony, 42–46; Norman Davies, *Euroopa sõjas 1939–1945: lihtsat võitu ei ole* (Tallinn: Tänapäev, 2009), 163; Anders, 79, 81, 91, 96, 106; Polian, 119.

⁷⁷ Need ei olnud ainsad poolakad liitlasvägedes. 1939. a sügisel taandus osa Poola üksusi läbi Slovakkia idaosa ja Ruteenia (mille Ungari oli pärast Tšehhoslovakkia likvideerimist 1939. a märtsis vallutanud) Ungarisse ja Rumeeniasse. Rumeeniasse jõudis 84 600 sõjaväelast, kes interneeriti ning saadeti Prantsusmaale ja Lähis-Itta. 1939. aastal moodustati Prantsusmaal Poola eksiilvalitsus kindral Władysław Sikorski juhtimisel. 30. septembril lubas Prantsuse valitsus moodustada endistest Poola sõjaväelastest ja Prantsusmaal elanud poola vabatahtlikest neli Poola jalaväediviisi. 1940. aasta juuniks oli Poola üksustes 84 500 meest. 1940. aasta jaanuaris oli Prantsusmaal ette valmistatud 1. Poola üksik mägibrigaad (*Samodzielna Brygada*

Poola üksused Punaarmee koosseisus 1943–1945

Samal ajal Andersi armee evakueerimisega otsustati alustada uute poola üksuste moodustamist, mille juhtimine olnuks juba NSV Liidu kontrolli all. Selleks tuli vabaneda Poola eksiilvalitsuse partnerlusest. Diplomaatiliselt oli see keeruline. Ajendiks suhete jähinemisele said 1940. aasta massimõrva hauad, mille sakslased olid Katõnis avastanud. Seda kasutati ära propagandas NSV Liidu, aga ka tema lääneliitlaste vastu. Asja uurimisse kaasati Rahvusvaheline Punane Rist ja Poola pagulasvalitsus. NSV Liit eitas massimõrva, väites, et tegu on goebbelsliku propagandaga ja et tegelikult on asja taga hoopis sakslased ise. Lääneliitlased eelistasid toetada NSV Liidu versiooni.⁷⁸

1943. aasta 25. aprillil katkestas NSV Liit diplomaatilised suhted Poola pagulasvalitsusega ja edaspidi sai NSV Liidus poola rahvusüksusi formeerida ilma Poola riigi esindajateta. Näitamaks „poola rahva tahet“ kaasati Poola Patriootide Liit (*Zwiazek Patriotow Polskich, Союз польских патриотов*), mis koondas NSV Liidus elanud Poola kommuniste eesotsas kirjaniku ja kommunistliku aktivisti Wanda Wasilewskaga (1905–1964). See ühendus tuli mõistagi NSV Liidu soovidele vastu: Poola pagulasvalitsust ei tunnustatud, ei tõstatatud enam 1939. aasta Poola piiride küsimust ega esitatud ka küsimusi kadunud Poola ohvitseride kohta.⁷⁹

Punaarmee edu lubas hakata mõtlema Euroopa poliitilisele ümberkujundamisele pärast sõda. Oluliseks peeti NSV Liidu kontrolli all olevate rahvuslike üksuste formeerimist, mis osaleksid oma riigi vabastamisel ja mille baasil moodustataks hiljem vabastatud, kuid NSV Liidust ideoloogiliselt ja majanduslikult sõltuva riigi sõjavägi. Seda tuleb silmas pidada ka teiste välisriikide kodanikest moodustatud üksuste puhul.

Strzelców Podhalańskich). Sama aasta kevadeks oli loodud veel 1. grenaderi- ja 2. jalaväediviis, kaks tankipataljoni, 10. mehhaniseeritud ratsaväebrigaad. 3. ja 4. jalaväediviis formeeriti hiljem. Poolakad võitlesid 1940. a kevadel Norras ja suvel Prantsusmaal. Suur osa neist evakueeriti Prantsusmaalt Suurbritanniasse, paljud jõudsid sinna omal käel. Vt „Польские вооруженные формирования в армиях, воюющих против Германии,“ http://www.runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6395&PORTAL_ID=6392, 26.06.2015.

⁷⁸ Tony Judt, *Postwar: A History of the Europe Since 1945* (New York: Penguin Press, 2005), 54.

⁷⁹ Gosztony, 42–46, 76–78, 84–85.

RKK otsusega 6. maist 1943 otsustati „vastu tulla Poola Patriootide Liidu palvele“ ja luua Punaarmee koosseisus 1. poola jalaväediviis. Diviisi formeerijaks ja ülemaks kinnitati endine Poola armee kolonel Zygmunt Berling (1896–1980, ülendati 16. augustil 1943 brigadikindraliks). Formeerimine algas 1943. aasta 14. mail Moskva sõjaväeringkonnas Oka jõe ääres Seltsõs (kirjanduses esineb ka poolapärase nimi Siedlce ja sellest tuletatud vene nimi Sedlets).

15. juuniks tuli sisse seada arvestus kõigi NSV Liidu territooriumil elavate poolakate kohta alates 1926. aastakäigust kuni 50. eluaastani. Välja tuli selgitada ja diviisi saata vanem- ja keskmine juhtivkoosseis (Poola kodanikud ja poolakatest NSV Liidu kodanikud) kuni 50. eluaastani, noorem juhtivkoosseis kuni 45. eluaastani ja reakoosseis vanuses 18–40 eluaastat (kokku 10 000 isikut). Esmajärjekorras tuli diviisi saata rahvakomissariaatide tööüksustes teenivad poolakad. Lisandusid kuni 500 naist vanuses 18–30 eluaastat, keda pidi rakendatama arstide, õdede, sanitaride ja sideväelastena. Diviis relvastati nõukogude relvadega, millest esimesed jõudsid kohale 1943. aasta juuni keskel.⁸⁰

Suur puudus oli ohvitseridest. Leiti ainult 195 (28,5% vajaminevast) kõlblikku endise Poola armee ohvitseri, nendestki olid suur osa allohvitserid, kes ülendati kiiresti nooremohvitserideks. 15. juulil 1943 suunati diviisile täienduseks 325 Punaarmee ohvitseri. Pärast formeerimist oli diviisis 448 Punaarmeest tulnud ohvitseri (65,5%), teiste seas poolakatest NSV Liidu kodanikke, lisaks 41 sõjalise taustata ohvitseri (peaasjalikult poliitohvitserid). Mõnevõrra parem oli olukord allohvitseridega: 1934 vanemallohvitserist ja seersandist olid Poola kodanikud 1352 (69,9%), Punaarmeest tuli juurde 532 (27,4%) ja 50 polnud kunagi kandnud ühegi sõjaväe vormi. Diviisi suurus oli formeerimise järel 14 360 meest, kellest 2436 oli tulnud Punaarmeest (17%). Neist valdav osa olid poolakaid, kuid palju oli ka Poola juute; Punaarmeest tulid põhiliselt venelased ja ukrainlased.

Kohe seati sisse poliitohvitseride ametikohad. Diviisi poliitööd hakkasid juhtima sõjaeelse Poola kommunistid Włodzimierz Sokorski

⁸⁰ Постановление ГКО СССР № 3294сс, 6.05.1943, „О формировании на территории СССР польской стрелковой дивизии им. Т. Костюшко,“ http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194305/gko_3294.html, 26.06.2015; Gosztony, 82–87.

(1908–1999) ja poliitosakonna ülem Roman Zambrowski (1909–1977). Poliitaparaat koostati poola keelt oskavatest isikutest, kes kõik ei olnud kommunistid. Diviisi isikkoosseisu poliitiline meelsus oli soovitud siiski kaugel. Poola sõdurid ja ohvitserid teadsid, et tegu pole mitte Poola, vaid Punaarmee üksusega, mida juhtisid nõukogude ohvitserid ja politrukid. Poola sõjaväelastele suunatud propaganda pidi seda arvestama ega olnud alguses agressiivselt kommunistlik. Rõhuti patriotismile ja poolakate igipõlisele saksavaenulikkusele. Suurt tähelepanu pöörati nn Katõni vadele ümberlökkamisele ja Poola pagulasvalitsuse demoniseerimisele. Patriotismi õhutamiseks anti diviisile poola rahvuskangelase Tadeusz Kościuszko nimi (*1 Polska Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki*), rõhutati Poola sõjaväe iidseid traditsioone ja lubati kanda sõjaeelset Poola vormi. Osaliselt võeti üle ka endised eraldusmärgid, määrustikud jm.

Juba 1. septembril 1943 (1939. aasta 1. septembri mälestuseks) määrati diviis tegevarmee koosseisu, allutati 33. armeele ja saadeti 13. oktoobril (tulevikus tähistati sellel päeval Poola rahvaarmee sünnipäeva) lahingusse Lenino juures Mahilioõ (Mogiljovi) oblastis Valgevene idapiiril Smolenskist edelas. Kahe päevaga kaotas diviis veerandi isikkoosseisust (502 surnut, 1776 haavatut ning 1420 vangilangenut ja teadmata kadunut) ning suunati 15. oktoobril ümberformeerimisele.⁸¹

Samal ajal diviisi lahinguristsetega alustati 1. Poola korpuse moodustamist. Selle koosseisu kuulusid peale 1. Poola jalaväediviisi veel 1. Poola tankipolk (16. juulil 1944 loodi selle alusel 1. Poola tankikorpus) ja 1. Poola hävituslennuväepolk Varssavi (32 lennukit Jak-1).⁸² 1944. aasta märtsis koondati Poola väekoondised 1. Poola armeeks, kus oli kokku umbes 90 000 sõjaväelast. Poola kodanike kõrval oli armees hulk NSV Liidu kodanikest poolakaid ja mittepoolakatest punaarmee lasi.

Operatiivselt allus Poola armee Punaarmee kõrgema ülemjuhatus peakorterile. Poola armee sõjanõukogule allutati administratiivselt ka Poola partisaniliikumise staap, mis aga jäi Punaarmee kindralstaabi operatiivalluvusse. Armeele anti õigus valmistada kokkuleppel Punaarmee ga ette isikkoosseisu Poola armee tarbeks, anda auastmeid (kuni koloneli),

⁸¹ Gosztony, 88–90; „Польские формирования на территории СССР в 1941–1945 гг.“.

⁸² „Польские формирования на территории СССР в 1941–1945 гг.“.

autasustada sõjaväelasi Poola ordenitega, esitada võitlejaid NSV Liidu ordenite saamiseks, võtta teenistusse sõjaväekohustuslasi Poola territooriumil ja organiseerida vabastatud Poola aladel kohalikke võimuasutusi.⁸³

Kontroll Poola üksustes oli paljuski Punaarmee ja vastuluure (Smerš) käes. 1944. aasta oktoobris teenis Poola armees 11 513 punaarmeelast. Umbes 40% ohvitseridest ja allohvitseridest olid poolakatest NSV Liidu kodanikud.⁸⁴ RKK 30. detsembri 1944. aasta otsusega jättis NSV Liit endale õiguse nimetada vajaduse korral Poola üksustesse ohvitseri, kes teenisid samal ajal edasi ka Punaarmees.⁸⁵ See jätkus pärast sõda. Näiteks NSV Liidu marssal Konstantin Rokossovski nimetati 1949. aastal Poola marssaliks ja Poola kaitseministriks. Viimasel ametikohal oli ta kuni 1956. aastani.

Poola armee saadeti 1944. aasta juulis 1. Valgevene rinde 8. kaardiväe-armee alluvuses lahingusse. Kui poola rahvusüksused jõudsid Poola territooriumile, allutati armeele ka Poola partisanid. 25. juulil reorganiseeriti Poola partisaniliikumise staap Poola vägede kõrgema ülemjuhatuse materiaal-tehnilise varustuse osakonnaks. Ukraina partisaniliikumise staabile alluvad üksused, kes tegutsesid Poola territooriumil, allutati operatiivselt Poola armeele ja neil kästi kuni Punaarmee saabumiseni paigale jääda.⁸⁶

1. Ukraina rinde väed ületasid 3. jaanuaril 1944 Poola sõjaeelse piiri. Poola pagulasvalitsus deklareeris, et tervitab Punaarmee edu Saksa vägede vastu, kuid Poola vastupanuvõitlejate koostöö NSV Liidu väejuhatusega tuleb kõne alla ainult juhul, kui NSV Liit tunnustab Poola sõjaelset piiri. Moskva vastas 11. jaanuaril, et ei tagane 1939. aasta sügisel pärast

⁸³ Временное положение о Военном Совете Польской армии, приложение к постановлению ГКО № 5523сс, 3.04.1944, „О создании Военного совета польской армии,“ http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194404/gko_5523.html, 26.06.2015.

⁸⁴ „Польские формирования на территории СССР в 1941–1945 гг.“.

⁸⁵ Постановление ГКО СССР № 7248с, 30.12.1944, „О прохождении службы генералами и офицерами Красной Армии, командированными в Польскую армию,“ – http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194412/gko_7248.html, 26.06.2015.

⁸⁶ Постановление ГКО СССР № 6250сс, 25.07.1944, „О реорганизации штаба партизанского движения Польши и о передаче украинских партизанских отрядов, действующих на территории Польши, в оперативное подчинение Верховного Командования Польского Войска,“ – http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194407/gko_6250.html, 26.06.2015.

Poola purustamist määratud piirist. Hea tahte märgina nõustus NSV Liit mõnevõrra korrigeerima piiri suure poola enamusega aladel, kuid väitis end lähtuvat 1919. aasta Curzoni liinist. 14. jaanuaril vastas Poola eksiilvalitsus, et ei tunnusta NSV Liidu ühepoolseid otsuseid Poola territooriumil. Tekkis patiseis. Oli selge, et Punaarmee toel pannakse Poolas võimaluse Nõukogude-meelne nukuvalitsus.⁸⁷

Probleemid polnud üksnes diplomaatilised. Poola, Leedu, Ukraina ja Valgevene aladel tegutsesid Poola pagulasvalitsusele alluva pörandaaluse *Armia Krajowa* üksused ning peagi puhkesid konfliktid. Selle taustal andis Punaarmee kõrgema ülemjuhatus peakorter 14. juulil 1944 direktiivi, milles viidati, et Punaarmee puutus Leedu, Valgevene ja Ukraina NSV territooriumil kokku poolakate üksustega, kes väitsid end alluvat Poola pagulasvalitsusele. Peakorter hindas seda „Punaarmee tegevust kahjustavaks“ ja keelas nendega kokkuleppeid sõlmida. Üksused tuli viivitamatult desarmeerida ja liikmed saata erilaagritesse edasiseks kontrolliks. Võimalik vastupanu tuli vajaduse korral relva jõul maha suruda.⁸⁸

RKK 29. juuli 1944. aasta otsusega pidi igas vabastatud Poola asulas ametisse seatama sõjakomandant, et hoida korda kuni NSV Liidu sõbraliku Poola administratsiooni sisseseadmiseni. Tsiiviilvalitsus loovutati vabastatud aladel Poola Rahvavabastuskomiteele (*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego*).⁸⁹ NSV Liidu välisasjade rahvakomissariaadi ja rahvavabastuskomitee kokkuleppega läks vabastatud aladel sõjaväevõim Punaarmee rinnete sõjanõukogudele, kes määrasid oma volinikud asjaajamiseks tsiiviilasutustega. Riigipiir NSV Liidu ja Poola vahel kulges enam-vähem sealt, kuhu NSV Liit ja Saksamaa olid selle 1939. aastal tõmmanud. Mobilisatsiooni jm küsimused võis komitee otsustada ainult

⁸⁷ Kaarel Piirimäe, „1944. aasta „autonoomiaseadused“: liiduvabariigid Kremli välispoliitikas liitlastevaheliste suhete kontekstis,“ *Ajalooline Ajakiri* 1/2 (127/128) (2009): 17.

⁸⁸ Директива Ставки Верховного Главнокомандования командующим войсками 1, 2, 3-го Белорусских, 1-го Украинского фронтов о разоружении польских вооруженных отрядов, подчинявшихся эмигрантскому правительству Польши, 14.07.1944, http://www.runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6392&CENTER_ELEMENT_ID=147896&PORTAL_ID=6392 (26.06.2015).

⁸⁹ Постановление ГКО СССР № 6269сс, 29.07.1944, „О мерах командования КА на освобожденной территории Польши,“ – http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194407/gko_6269.html, 26.06.2015.

kokkuleppel Punaarmeelega. Pagulasvalitsust ei tunnustatud ja selle liikmeid nimetati otsesõnu avantüristideks.⁹⁰

1945. aasta kevadel loodi 2. Poola armee, mille juhatajaks määrati Punaarmee kindralleitnant Karol Waclaw Świerczewski⁹¹ (1897–1947). Armeele allusid 5.–8. jalaväediviis ja 1. tankikorpus. Armee ise allutati 1. Ukraina rindele. 1945. aasta kevadel kuulus NSV Liidu kontrolli all olevatesse poola üksustesse (1. ja 2. armee, 1. tankikorpus, 1. lennuväekorpus ja väiksemad üksused) umbes 200 000 meest.⁹² Sama aasta juunis oli Poola armees juba üle 400 000 võitleja; nendest formeeriti Poola Rahvavabariigi relvajõud.⁹³

Tšehhoslovakkia üksused Punaarmees 1942–1945

Pärast Tšehhoslovakkia okupeerimist ja annekteerimist 1939. aasta märtsis põgenes või sattus muudel asjaoludel välismaale (Poolasse, Prantsusmaale, Inglismaale ja Ungarisse) kuni 25 000 kutseealist Tšehhoslovakkia kodanikku. Paljud neist võitlesid hiljem Teises maailmasõjas.

Umbes 900 Poolasse põgenenud Tšehhoslovakkia kodanikku alustasid 1939. aastal Lwówi (Lviv) ja Krakówi piirkonnas nn Tšehhoslovakkia leegioni moodustamist tulevaseks sõjaks Saksamaa vastu. Poola võimud nende tegevust otse ei takistanud, kuid ametlikku tegevusluba leegionile ei andnud. Leegionärid olid tsiviilriietes, hiljem kandsid ka Poola armee vormielemente. Hangiti veidi relvi: 1939. aasta septembris oli üksusel 100 gaasimaski, 50 vintpüssi ja 12 kuulipildujat.

Pärast seda, kui NSV Liit ründas Poolat, alistusid leegionärid 18. septembril Ternopoli lähistel Punaarmeele ja nad saadeti Jarmolõntsi (Proskurovi (Hmelnitski) oblastis), Oranki (Nižni-Novgorodi (Gorki) oblastis) ja Suzdali laagritesse. Enamik leegionäridest sai 1940. aastal loa NSV

⁹⁰ Постановление ГКО СССР № 6282сс, 31.07.1944, „О политике на территории Польши,“ – http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194407/gko_6282.html, 26.06.2015.

⁹¹ Varjunime *Walter* all oli ta Hispaania kodusõjas juhtinud internatsionaalseid brigaade.

⁹² Poola üksused kaotasid aastail 1943–1945 langenute ja teadmata kadunutena 24 707 sõjaväelast. Haavata sai 44 223 sõdurit ja ohvitseri.

⁹³ „Польские формирования на территории СССР в 1941–1945 гг.“.

Liidust lahkuda ning enamik ka kasutas seda võimalust: suurem osa neist läks Prantsusmaale, pärast Prantsusmaa okupeerimist siirdusid paljud Lähis-Itta.⁹⁴ NSV Liitu jäi 93 meest, kes asusid Oranki laagris. Nendest sai hiljem 1. Tšehhoslovakkia üksikpataljoni formeerijate tuumik kolonel Ludvík Svobodaga⁹⁵ eesotsas.⁹⁶

27. septembril 1941 sõlmis NSV Liit sõjalise koostöö lepingu ka Tšehhoslovakkia pagulasvalitsusega. Muu hulgas lubati NSV Liidus moodustada Tšehhoslovakkia üksusi.⁹⁷

1941. aasta novembris kohtusid Punaarmee esindajad Kuibõševis Tšehhoslovakkia sõjalise missiooniga, mida juhtis kolonel Heliodor Píka. Lepiti kokku NSV Liidus Tšehhoslovakkia üksuste formeerimise üksikasjad. 12. detsembril sõlmisid Tšehhoslovakkia pagulasvalitsus ja NSV Liit täiendava lepingu NSV Liidu territooriumil Tšehhoslovakkia armee-korpuse formeerimise kohta. NSV Liit eraldas Tšehhoslovakkia pagulasvalitsusele organiseerimistöödeks 1942. aastal 5 miljonit rubla. Tšehhoslovakkia pidi NSV Liidult saadud krediidi pärast sõda tagastama kas viie aasta jooksul USA dollarites või 10 aasta jooksul mitmesugustes kaupades.

Tšehhoslovakkia üksusi hakati moodustama Buzuluki laagris. Laagri ülemaks ja üksuste formeerijaks nimetati 28. detsembril L. Svoboda. Korpuse formeerimine, nagu oli kirjas detsembris sõlmitud lepingus,

⁹⁴ Tšehhidest ja slovakkidest formeeriti 11. Tšehhoslovakkia jalaväepataljon kolonelleitnant Karel Klapálek juhtimisel, mis saadeti Palestiinasse. Vt Gosztony, 54–60.

⁹⁵ Ludvík Svoboda (1895–1979), võitles Esimeses maailmasõjas Austria-Ungari armees ja langes 1915. a venelaste kätte vangi. Hiljem teenis Tšehhoslovakkia korpuses. Tšehhoslovakkias teenis sõjaväes ja õpetas sõjakoolis. Pärast Saksa okupatsiooni algust 1939. a kevadel läks põranda alla, kuid tema organisatsioon paljastati ja ta põgenes Poola. Krakówis moodustas ta Tšehhoslovakkia leegioni. Langes 1939. a sügisel Punaarmee kätte vangi. A-st 1941 juhtis Punaarmee Tšehhoslovakkia üksusi, 1945 ülendati armeekindraliks. Oli pärast kommunistide võimuhääramist 1948–1950 kaitseminister, kuid seejärel vallandati ja oli 1952. aastal vangis. 1954–1959 sõjaväeakadeemia ülem, seejärel tegutses sõjaajaloo instituudis. Nn Praha kevade ajal 1968. a valiti Tšehhoslovakkia presidendiks ja saavutas Moskvasse viidud uuendusmeelse juhtkonna vabastamise. Jäi presidendiks 1975. aastani, kuid tegelik riigijuht oli parteijuht Gustav Husák.

⁹⁶ „Чешский и словацкий легион (1939–1942),“ <http://www.czechpatriots.com/legionru.php>, 26.06.2015; Gosztony, 52–54.

⁹⁷ Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945), <http://www.czechpatriots.com/indexru.php> (26.06.2015).

oli siiski kaugem tulevik. RKK 3. jaanuari 1942. aasta määruse kohaselt otsustati esialgu luua 2350meheline Tšehhoslovakkia brigaad. Esmajärjekorras tuli alustada motoriseeritud üksikpataljoni (1100 võitlejat) ja tagavara-üksikkompanii (150) formeerimist. Vabatahtlikud tuli värvata Tšehhoslovakkia kodanike seast, keda peeti kinni sõjavangi- ja interneeritute laagrites ning Gulagi vangilaagrites (v.a need, keda oli karistatud spionaaži eest). Vabatahtlikuna võisid brigaadi astuda ka teised Tšehhoslovakkia kodanikud, kes olid ühel või teisel põhjusel NSV Liidus; hiljem lubati liituda veel tšehhidel ja slovakkidel, kes olid NSV Liidu kodanikud. Punaarmee tagalaülemat kohustati tagama pataljoni (koosseisus 1250 võitlejat) varustamine kuni rindele saatmiseni.

Üksikpataljoni moodustamine algas 1942. aasta jaanuaris ja kestis ligikaudu aasta. Relvad saadi alles 1942. aasta oktoobris.⁹⁸ Tšehhoslovakkia pagulasvalitsus nõudis, et üksused peavad olema apoliitilised ja täitma ainult sõjalisi ülesandeid. NSV Liit pidas sellest kinni ja Tšehhoslovakkia kommunistid formeerimistööde ajal ega ka hiljem suurt rolli ei mänginud. Kommunistlikud emigrandid käisid küll esinemas ja propagandat tegemas, kuid üksustesse kuulus ainult üksikuid Tšehhoslovakkia kommuniste, samuti ei sekkunud eriti Punaarmee poliittöötajad.⁹⁹

5. veebruariks oli Buzuluki laagrisse jõudnud 25 ohvitseri ning 54 allohvitseri ja reameest, nädala pärast oli mehi juba 297. Esimene rühm Tšehhoslovakkia sõjaväelasi, kes oli tulnud Oranki laagrist, sai Buzulukis Punaarmee vormi, ülejäänud olid alguses tsiviil- või vangiriietes. Poola armee oli Buzulukki maha jätnud 3000 Briti vormi, millele kinnitati Tšehhoslovakkia eraldusmärgid ning millesse rõivastati enamik tšehhe ja slovake. Pataljon tegutses Tšehhoslovakkia armee määrustike alusel ja allus administratiivselt Tšehhoslovakkia pagulasvalitsusele, operatiivselt aga Punaarmee sellele üksusele, millele ta oli parajasti allutatud.¹⁰⁰

⁹⁸ „1-й чехословацкий отдельный пехотный батальон (1942–1943),“ <http://www.czech-patriots.com/battalionru.php>, 26.06.2015.

⁹⁹ Gosztony, 64.

¹⁰⁰ Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945); Постановление ГКО СССР № 1096сс, 3.01.1942, „О Чехословацкой бригаде на территории Союза ССР,“ – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/1096.html>, 7.09.2015; Gosztony, 52–54.

17. novembril 1942 oli pataljonis 802 võitlejat: 41 ohvitseri, 171 allohvitseri ja 509 reameest, sh 135 NSV Liidu kodanikku. Detsembri alguses määrati pataljon tegevarmee koosseisu. Kuna pataljonil puudusid lahingukogemused, soovitati seda rakendada mõnes rahulikumas rindelõigus.¹⁰¹ 30. jaanuaril 1943 lahkus pataljon Buzulukist ja ravis oli juba 974 sõjaväelast (nendest 38 naised): 26 ohvitseri, 10 vanemallohvitseri (*rotmistr*), 237 allohvitseri ja 663 reameest. 18. veebruarini oli pataljon Ostrogožskis, seejärel saadeti Harkivi. 3. märtsil allutati pataljon Voroneži rinde 3. tankiarmee 25. kaardiväe laskurdiviisile ja 3.–15. märtsini võideldi Harkivi oblastis Sokolove piirkonnas. Langes 153 meest, 122 jäi teadmata kadunuks, 92 sai haavata ja 33 haigestus.¹⁰²

Samal ajal jätkus uute Tšehhoslovakkia üksuste loomine. Senine tagavarakompanii Buzulukis reorganiseeriti 1942. aasta sügisel tagavararügemendiks, mis võttis vastu uusi sõjaväekohustuslasi ja vabatahtlikke. 1943. aastal alustati 1. Tšehhoslovakkia brigaadi formeerimist.¹⁰³ RKK 20. novembri 1942. aasta otsusega tuli vanglatest, vangilaagritest ja interneeritute laagritest vabastada kõik Tšehhoslovakkia kodanikest russiinid, ukrainlased ja slovakiid. Kõik, kes olid kutseealised ja väekõlblikud, tuli saata tulevase Tšehhoslovakkia brigaadi ülema käsutusse. Brigaadi suurendati 3500 sõjaväelaseni.¹⁰⁴ 1943. aastal moodustatigi Novohopjorskis 1. Tšehhoslovakkia üksikbrigaad, mille ülemaks määrati Ludvík Svoboda. Brigaadis oli 2 jalaväepataljoni, tankipataljon, 2 suurtükiväedivisjoni ja õhutõrjepatarei ning õhutõrjekuulipildujate, staabi-, side-, sapööri-, meditsiini-, auto- ja tagalakompaniid.

30. septembril 1943 oli brigaadis 3517 sõjaväelast, neist 114 ohvitseri. Punaarmee oli brigaadi lähetatud 21 ohvitseri ning 148 seersanti ja

¹⁰¹ Докладная записка Уполномоченного СНК СССР в ГКО по формированию чехословацких частей о готовности Чехословацкого батальона под командованием полковника Л. Свободы выступить на фронт, № 2059/с, 24.11.1942, – *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*, 3, 2, 481–482.

¹⁰² Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945).

¹⁰³ Gosztony, 66.

¹⁰⁴ Постановление ГКО СССР № 2528сс, 20.11.1942, „Об укомплектовании формируемых на территории СССР чехословацких частей карпато-руссами, украинцами и словаками, состоявшими до расчленения Чехословакии в чехословацком гражданстве,“ – <http://www.soldat.ru/doc/gko/text/2528.html>, 7.09.2015.

reameest (meditsiinipersonal, side- ja suurtükiväelased jt).¹⁰⁵ 23. oktoobril allutati brigaad 1. Ukraina rinde 28. armee 51. laskurkorpusele, alates 1944. aasta märtsist 13. armeele.¹⁰⁶ Brigaad osales Kiievi, Žõtomõri ja Korsun-Ševtšenkivskõi operatsioonides, kandis raskeid kaotusi ja saadeti 1944. aasta märtsis ümberformeerimisele.¹⁰⁷

Samal ajal alustati tagalas Tšehhoslovakkia korpuse loomist. RKK otsustas 1943. aasta 30. detsembril peale 1. Tšehhoslovakkia brigadi ja tagavaraüksuste moodustada ka õhudessantbrigaadi, tankipataljoni, hävitusslennuväe eskadrilli ja tagavarapataljoni. Isikkoosseis tuli leida tagavaraüksustest, samuti Tšehhoslovakkia päritolu või kodakondsusega isikute seast, kes olid sõdinud Saksa, Itaalia, Ungari ja Rumeenia armee-des ning idarindel vangi langenud. Rinnete ja sõjaväeringkondade juhatused pidid saatma kõik nende üksustes teeninud Tšehhoslovakkia päritolu isikud rahvusüksustesse. Relvastus, varustus, instruktorid ja juhtivkoosseis tuli Punaarmee-st, mehed riietati 1938. aasta Tšehhoslovakkia armee vormi. Operatiivjärelevalve tehti ülesandeks NSV Liidu NKGB-le.¹⁰⁸

10. aprillil 1944 liideti Tšehhoslovakkia üksused 1. Tšehhoslovakkia armeekorpuseks, mille ülemaks määras pagulasvalitsus esialgu brigaadikindral Jan Kratochvíli, hiljem 1. brigadi ülema Svoboda. Korpuse kuulusid 2 jalaväebrigaadi (1. juunil 1944 lisandus kolmas¹⁰⁹), õhudessantbrigaad, tankibrigaad, suurtükiväepolk, hävitusslennuväepolk (reorganiseeriti detsembris 1944 lennuväediviisiks), tagavarapolk, sapööri-pataljon, sidepataljon, eriülesannetega rood ja tagalaüksused.

1944. aasta septembri alguses oli korpuses 16 171 võitlejat (tšehhe 53%, slovake 19%, russiine 22%, juute 3,5% ja teisi 2,5%). Korpus allutati 1. ja hiljem 4. Ukraina rindele.¹¹⁰ Augustis ületas korpus Karpaatides

¹⁰⁵ Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945).

¹⁰⁶ „1-я чехословацкая отдельная бригада (1943–1944),“ <http://www.czechpatriots.com/brigaderu.php>, 26.06.2015.

¹⁰⁷ Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945).

¹⁰⁸ Постановление ГКО СССР № 4859сс, 30.12.1943, „О дополнительном формировании на территории СССР чехословацких воинских частей,“ – http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194312/gko_4859.html, 26.06.2015.

¹⁰⁹ Gosztony, 153.

¹¹⁰ „1-й чехословацкий армейский корпус (1944–1945),“ <http://www.czechpatriots.com/corpsru.php>, 26.06.2015.

Tšehhoslovakkia piiri ja osales Tšehhoslovakkia vabastamisel, saades täiendust kodumaal korraldatud mobilisatsioonist. Sõja lõpus kuulus korpuse 18 087 sõjaväelast (koos õppe- ja tagavaraüksustega 31 725). Juunis 1945 loodi korpuse alusel Tšehhoslovakkia 1. armee.¹¹¹

Jugoslaavia üksused Punaarmees

Kui Poola ja Tšehhoslovakkia rahvusväeosade formeerimine algas kokkuleppel pagulasvalitsustega, siis NSV Liidu suhted Jugoslaavia kuningriigiga olid hoopis teistsugused. 1941. aasta märtsis liitus Jugoslaavia teljeriikidega, kuid Saksa-sõbralik valitsus kukutati peagi Suurbritannia toetatud sõjaväelise riigipöörde abil. 1934. aastal Marseille's tapetud kuninga Aleksandar I järel oli troonile tõusnud tema alaealine poeg Petar II, kelle asemel valitses aastani 1941 prints Pavle. Riigipöördega kukutati Saksa-sõbralik Pavle ning Petar II valitsus loobus liidust teljeriikidega.

Juba 1941. aasta aprillis tungisid Saksamaa, Itaalia, Ungari ja Bulgaaria väed Jugoslaaviasse ning okupeerisid selle. Lubatud Briti toetus osutus marginaalseks. NSV Liit oli sel ajal veel Saksamaa liitlane.

Okupeeritud Jugoslaavia jaotati osadeks. Serbia kuulutati iseseisvaks, kuid jäi Saksa okupatsioonivõimu alla. Montenegro oli kuni 1943. aastani Itaalia protektoraat, seejärel okupeerisid selle Saksa väed. Horvaatias moodustati Saksamaa ja Itaalia vasallriik, mis võitles teljeriikide poolel. Makedoonia läks Bulgaariale, enamik Sloveeniast Itaaliale ja mõned ungari vähemusega äärealad sai Ungari. Tükeldatud riigis löid ühtlasi välja vanad usulised ja rahvuslikud vastuolud. Omavahel sõdisid serbia rahvuslased (*tšetnikud*), horvaatia rahvuslased (*ustašid*), bosnia muhameedlased, kommunistid, albaanlased jt. Kõik peale ustašite olid sõjajalal ka okupatsioonivõimudega.

Pagulasvalitsus eesotsas Draža Mihailovićiiga tegutses Londonis, kuid britid toetasid ka ainsat tõsiseltvõetavat sakslastevastast jõudu – kommunistlikke partisane (hilisem Jugoslaavia Rahvavabastusarmee). Viimased

¹¹¹ Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945).

suutsid Josip Broz Tito juhtimisel kõige paremini ületada rahvuslikke ja muid vastuolusid ning erinevalt kommunistidest teistes Ida-Euroopa riikides saavutasid ka suure osa elanike toetuse. NSV Liidu suhted Jugoslaavia kommunistidega olid keerulised. NSV Liit tunnustas Jugoslaavia pagulasvalitsust, kuid toetas ka kommunistlikke partisane. Samuti osales Punaarmee Jugoslaavia vabastamisel, kuid erinevalt teistest Ida-Euroopa riikidest vabastas Jugoslaavia Rahvavabastusarmee ise suure osa oma maast.¹¹²

See ei tähenda, et NSV Liidus poleks üritatud moodustada Punaarmee kontrolli all olevaid Jugoslaavia üksusi. RKK 17. novembri 1943. aasta otsusega alustati „Jugoslaavia rahva tungival palvel“ NSV Liidu tagalas Jugoslaavia üksikpataljoni moodustamist. Selleks vajalikud 1200 meest tuli värvata Saksa, Itaalia ja Rumeenia armee koosseisus võidelnud ning vangi langenud Jugoslaavia päritolu sõjaväelaste hulgast. Kontrolli ja filtreerimise pidi teostama NSV Liidu NKVD sõjavangide ja interneeritute valitsus. Pataljoni juurde tuli luua poliitosakond (nimega kultuuriliskasvatuslik osakond), võttes aluseks „Poola diviisi kogemused“, töötajateks Jugoslaavia poliitemigrandid ja sõjavangid, kes olid sõjavangilaagrites läbinud antifašistlikud kursused. Vastuluuret pataljonis pidi korraldama Smerš. Pataljoni komplekteerimine lõpetati veebruaris 1944.¹¹³

Jugoslaavia pataljonist olulisemaks peeti sõjaväespetsialistide ettevalmistamist NSV Liidus ning Jugoslaavia Rahvavabastusarmee varustamist. RKK 8. aprilli 1944. aasta otsusega saadeti Jugoslaavia Rahvavabastusarmee peastaabi juurde sõjaline missioon, mis pidi vastutama lennuväljade rajamise ning side ja ilmateenistuse eest lennuväljadel. Varustuse kohaletoometamiseks eraldati 30 transpordilennukit. Kokkuleppel liitlastega seati sisse veel üks baas Lõuna-Itaalias Baris (eelkõige lennukite remondiks ja tankimiseks). Tito armeed varustati õhu kaudu vintpüsside, kuulipildujate, tankitõrjerelvade, granaatide ja laskemoonaga

¹¹² Vt John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 194–232.

¹¹³ Постановление ГКО № 4598сс, 17.11.1943, „О формировании отдельной югославской воинской части,“ http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194311/gko_4598.html, 26.06.2015.

(üldiselt anti trofeerelvi ja -moona), vormide (55 000 vormikomplekti Punaarmee tagala varudest), ravimite ja toiduainetega. NSV Liidu välis- asjade rahvakomissariaat pidi Iraani saatkonna kaudu korraldama 200 Jugoslaavia emigrandi NSV Liitu toomise ja nende suunamise seal loodud Jugoslaavia rahvusväeosade täienduseks. Veel tuli intensiivistada värba- mist sõjavangilaagrites ja 15. maiks 1944 alustada teise Jugoslaavia patal- joni moodustamist.

Jugoslaavia rahvusüksuste koosseis oli kirev. Ehkki sõjaeelses Jugos- laavias olid ülekaalus serblased, leidus rahvusväeosades neist rohkem horvaate ja sloveene, sest just nende Jugoslaavia rahvaste sõdurid lange- sid peamiselt Stalingradi all Punaarmee kätte vangi (vt ka tabel 2 lk 235).

Peale idarindel võidelnud Horvaatia üksuste kuulus jugoslaavlasti ka Itaalia (peamiselt sloveene, sest Sloveenia oli Itaalia okupatsiooni all) ja Ungari üksustesse. 1944. aasta aprillis oli Jugoslaavia rahvusüksustes 1543 sõdurit ja ohvitseri, sh 775 horvaati, 440 sloveeni, 293 serblast, 14 juuti, 10 slovaki, 5 venelast, 3 russiini, 2 ungarlast ja üks montenegrolane.¹¹⁴

Punaarmee kindralstaabi 24. mai 1944. aasta direktiiviga moodustati Kolomnas 1. Jugoslaavia pataljoni alusel 1. Jugoslaavia jalaväebrigaad (teise nimega Jugoslaavia eribrigaad NSV Liidus). Sellesse kuulus algul 1964 sõjaväelast;¹¹⁵ ülemaks nimetati horvaadist alampolkovnik Marko Mesić (1901–1982)¹¹⁶ ja poliitjuhiks montenegrolane Dimitrije Georgije- vić (1884–1959).¹¹⁷

Septembris formeeriti lisaks tankibrigaad, hävituslennuväepolk (Krasnodaris) ja ründelennuväepolk (Groznois). Punaarmee soomus-, tanki- ja mehhaniseeritud vägede juhatus pidi eraldama tankibrigaa-

¹¹⁴ „1st Yugoslav Brigade in Soviet Union,“ <http://www.vojska.net/eng/world-war-2/yugosla- via/brigade/yugoslav/>, 26.06.2015.

¹¹⁵ Юрий Горьков, *Государственный комитет обороны постановляет: 1941–1945: цифры, документы* (Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002), 154; Vt ka Владо Стругар, *Югославия в огне войны 1941–1945* (Москва: Наука, 1985); Николай Шишов, *В борьбе с фашизмом (интернациональная помощь СССР народам европейских стран)* (Москва: Мысль, 1984).

¹¹⁶ Oli Wehrmachi alluvuses võidelnud 369. jalaväerügemendi (Horvaatia leegioni) viimane ülem ja andis end Stalingradi lahingu lõpus vangi.

¹¹⁷ Langes Esimeses maailmasõjas Vene sõjavangi, liitus bolševikega, tegi karjääri NSV Liidus ja võitles ka Hispaania kodusõjas.

dile 16 tanki T-34 ning korraldama 500 tankisti ja teiste spetsialistide väljaõppe. Hävituslennuväepolgus oli 32 hävitajat Jak-3 ja ründelennuväepolgus 32 ründelennukit Il-2. Lendurid tuli leida Jugoslaavia Rahvavabastusarmeed ja Nõukogude lennukite jaoks välja õpetada. Selleks loodi õppepolk (10 Jak-3 ja 10 Il-2). Välja tuli õpetada 300 Jugoslaavia lennuväelast. Teiste relvaliidide sõjaväelasi oli hakatud välja õpetama juba sama aasta kevadel.

Jugoslaavia Rahvavabastusarmee jaoks spetsialistide koolitamiseks moodustati NSV Liidu kaitse rahvakomissariaadi luure peavalitsuse eriosakond. Punaarmee kaadrite peavalitsus pidi sõjaväeakadeemias tagama väljaõppe 15-le korpuse-, diviisi- ja brigaadiülemale; kindralstaap pidi korraldama Punaarmee kõrgemas luurekoolis väljaõppe 40 sõjaväelasele; Punaarmee sideülemat kohustati tagama väljaõppe 50 radistile, Punaarmee suurtükiväe ülem vastutas 15 suurtükiväe vanemohvitseri väljaõppe ja riikliku julgeoleku rahvakomissar Merkulov 30 juhtiva vastuluuretootaja väljaõppe eest. Kõik kulud pidi katma kaitse rahvakomissariaat.¹¹⁸

25. juulil 1944 allutati Jugoslaavia brigaad 2. Ukraina rinde 53. armeele ja saadeti Rumeenias lahingusse. Operatiivselt allus brigaad Punaarmeele, administratiivselt aga Jugoslaavia pagulasvalitsuse sõjaväelisele missioonile Moskvast. Koostöö Tito vägedega kuni sügiseni peaaegu puudus.¹¹⁹ Oktoobri alguses saadeti 1. Jugoslaavia jalaväebrigaad Serbiasse ja allutati Jugoslaavia Rahvavabastusarmee 23. Serbia diviisile. 30. oktoobrist 2. novembrini võitles brigaad Čačaki lahingus Zapadna Morava jõe ääres ning kandis raskeid kaotusi: surma sai 135 ja haavata 324 meest, 88 meest jäid teadmata kadunuks. Brigaadi sõjatee lõppes 1945. aasta aprillis Horvaatias Trnovica ja Hercegovaci piirkonnas.¹²⁰

¹¹⁸ Постановление ГКО № 6512сс, 7.09.1944, „О мерах по улучшению снабжения НОАЮ и подготовке для нее военных специалистов,“ http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194409/gko_6512.html, 26.06.2015.

¹¹⁹ Gosztony, 66.

¹²⁰ „1st Yugoslav Brigade in Soviet Union“.

Rumeenia üksused Punaarmees

Rumeenia ja Ungari olid Teises maailmasõjas Saksamaa liitlased. Seetõttu NSV Liit nende riikide kodanikke ei usaldanud – Rumeenia ja Ungari üksusi formeeris Punaarmee pigem propagandistlikel kaalutlustel ja sõjajärgse aja tarbeks.

Erinevalt Ungarist vahetas Rumeenia sõja ajal poolt. Kui Punaarmee 1944. aasta augustis Bukaresti peale tungis, tagandati kuninga korraldusel peaminister Ion Antonescu ning Rumeenia koos oma ligi poolemiljoonilise armeega liitus Hitleri-vastase koalitsiooniga. Veidi hiljem vahetas poolt ka Bulgaaria, kuid NSV Liidu territooriumil bulgaarlaste üksusi ei formeeritud.¹²¹

1943. aasta veebruariks, kui lõppes Stalingradi lahing, oli sõjavangi langenud kümneid tuhandeid Rumeenia kodanikke. Laagrites alustasid tööd NSV Liidus olnud Rumeenia kommunistid, kes moodustasid anti-fašistlikud komiteed, et valmistada ette inimesi sõjajärgse Rumeenia tarbeks.¹²² Rumeenia sõjavangid avaldasid „palavat soovi Hitleri vastu võidelda“ juba 1943. aasta 2. veebruaril, kui 2300 sõjavangi (sh 43 ohvitseri) tegi ühispöördumise NSV Liidu valitsusele, et neil lubataks luua „Rumeenia leegion“. Pigem oli taotluse ajendiks soov pääseda sõjavangilaagris nälja, haiguste ja külma tõttu ootavast surmast.

1944. aasta 1. märtsiks oli Punaarmee (ilma 1939. aastal vangi langenud poolakateta) vangi võtnud 252 026 meest, sh 49 539 rumeenlast ja 14 091 ungarlast. Selle päeva seisuga oli laagrites veel ainult 105 285 meest. Seega oli ligi 150 000 inimest lahkunud, st enamasti surnud, kuid ka vabastatud või rahvusüksustesse saadetud.¹²³

¹²¹ Vt Gosztony, 176–194, 210–219.

¹²² Sõjavangilaagrites moodustati ka sakslaste, itaallaste, Jugoslaavia rahvaste, poolakate, ungarlaste jt antifašistlikke komiteesid.

¹²³ Vt Скорректированные сведения НКВД СССР о движении военнопленных в СССР за период с 22 июня 1941 г. по 1 марта 1944 г., Военнопленные в СССР, 1040.

Tabel 2. Sõjavangide saatmine rahvusüksustesse¹²⁴

Rahvus	1943	1944	1945	Kokku
Rumeenlased	9419	298	10 657	20 374
Ungarlased	...	...	21 740	21 765
Tšehhid, slovakiid ja ruteenid	750	6130	889	7769
Jugoslaavia rahvad	766	1718	-	2484
Poolakad	...	...	...	1934
Juudid	...	...	...	1225
Ukrainlased	...	...	...	992
Muud	...	...	...	< 100
Kokku	11 794	11 545	33 236	56 665

Rumeenia leegioni isikkoosseisuna nähti ette Rumeenia kodakondsusega sõjavange ja NSV Liidus elavaid Rumeenia päritolu isikuid. „Rumeenia rahva palve“ esialgu vastu ei tulnud, ent lubati alustada organiseerimistöid. Juhtivad antifaašistid koondati Suzdali (näidis)sõjavangilaagrisse nr 74, kus formeerijaks määrati kolonel Nicolea Cambrea (1900–1976, endine Rumeenia 5. jalaväediviisi ülem). Selles laagris, aga ka teistes sõjavangi- ja interneeritute laagrites algas soovijate registreerimine. 1943. aasta augusti lõpuks oli soovi avaldanud 20 000 meest ja 19. septembril tegi Rumeenia Rahvuskomitee taotluse moodustada Rumeenia üksused.¹²⁵ 4. oktoobril andiski RKK korralduse alustada Seltsõs Tudor Vladimirescu¹²⁶ nimelise 1. Rumeenia vabatahtliku jalaväediviisi (*Divizia Tudor Vladimirescu*) formeerimist Punaarmee koosseisude järgi.¹²⁷

Diviisiülemaks määrati Nicolae Cambrea ja staabiülemaks kolonel Iacob Teclu. Poliittöö oli Rumeenia kommunistide päralt eesotsas Ana Paukeriga (1893–1960). Vastuluuretoõ võttis enda peale Smerš. Diviis

¹²⁴ Сведения о военнопленных, освобожденных из лагеря НКВД и направленных на формирование национальных частей в 1943–1945 гг., *Военнопленные в СССР*, 1041.

¹²⁵ Gosztony, 104–105.

¹²⁶ Tudor Vladimirescu oli 19. sajandi alguses vabatahtlike korpuse ülem, sõdides Vene armee alluvuses Türgi vastu. 1821. aastal juhtis ta osmanitevastast ülestõusu Valahhias.

¹²⁷ Постановление ГКО СССР № 4227 4.10.1943, „О сформировании на территории СССР румынской пехотной дивизии из военнопленных,“ <http://tashv.nm.ru/>, 26.06.2015.

pidi koosnema vabatahtlikest endise Rumeenia armee sõjaväelastest, kes olid sõjavangilaagrites (vt tabel 2). Diviisi võisid kontrolli järel astuda ka teised NSV Liidus elavad Rumeenia kodanikud.

Nagu muude NSV Liidu territooriumil loodud välismaiste üksuste puhul nii oli ka Rumeenia diviisi suurim probleem ohvitseride nappus, sest vangi langenud ohvitserid polnud kas usaldusväärsed või ei avaldanud soovi võidelda Punaarmee alluvuses. Seetõttu leidis palju reservohvitseri ja lisaks ülendati paljud allohvitserid pärast lühikursusi nooremohvitserideks. 11. veebruaril oli diviisis 781 ohvitseri ning 9047 allohvitseri ja reameest.

Diviisi vorm oli kirju segu Rumeenia armee ja Briti vormidest. Ohvitserid kandsid ka Rumeenia armee eraldusmärkidega Punaarmee vormielemente. Hiljem kanti veel Rumeenia armee vorme, millel olid oma eraldusmärgid, et eristuda Rumeenia kuningliku armee üksustest.¹²⁸

Formeerimine lõpetati 1944. aasta märtsi lõpus. Rumeenia diviis allutati 2. Ukraina rindele ning võitles alates augustist Rumeenias, Transilvaanias, Ungaris ja Slovakkias. Oktoobris kaotas diviis Debreceni lahingus ligi poole isikkoosseisust.¹²⁹

1945. aasta märtsis alustati ka 2. Rumeenia vabatahtliku diviisi formeerimist, kuid lahingutesse see enam ei jõudnud.¹³⁰

Ungari üksustest

1943. aastal oli NSV Liidu sõjavangilaagrites juba kümneid tuhandeid Ungari sõjavange. Nagu rumeenlaste puhul algas rahvusüksuste kampaania sõjavangilaagrites propaganda ja antifašistide väljasõelumisega. Algukses juhtis seda „Ungari armee erikomando“ kapten Béla Illési juhtimisel,

¹²⁸ Gosztony, 104–107.

¹²⁹ Vt *Освобождение Юго-Восточной и Центральной Европы войсками 2-го и 3-го Украинских фронтов (1944–1945)*, И. В. Агибалов и др., ред. М. В. Захаров (Москва: Наука, 1970).

¹³⁰ Постановление ГКО СССР № 7930, 25.03.1945, „О формировании на территории СССР 2-й румынской дивизии из состава военнопленных румынской армии,“ <http://tashv.nm.ru/>, 26.06.2015; Горьков, 154–155.

hiljem koondati antifašistlik töö Ungari Rahvuskomitee juhtimise alla, kes esitas NSV Liidu valitsusele ka formaalse taotluse moodustada Ungari leegion.¹³¹

Ungarlaste üksuste formeerimiseks anti luba aasta hiljem kui rumeenlastele. Selle üks põhjus oli asjaolu, et enamik Ungari üksusi jäi Saksa poolele kuni sõja lõpuni. Ungari riigihoidja Miklós Horthy otsis küll pärast seda, kui Punaarmee oli ületanud Ungari piiri, võimalusi sõlmida relvarahu, kuid 1944. aasta oktoobris kukutati ta Otto Skorzeny juhitud Saksa eriüksuse ja SSi ühisoperatsiooniga ning interneeriti Saksamaal. Pärast seda läks Ungari 1. armee juhataja kindral Béla Miklós üle rindejoone ja andis end Punaarmee kätte. Tema raadio teel edastatud üleskutse Ungari vägedele relvad maha panna ja lõpetada võitlus Punaarmee vastu jäi tagajärjeta. Seejärel moodustas ta Punaarmee poolt vallutatud Debrecenis vastuvalitsuse, mis nimetas end Ungari kuningriigi seaduslikuks valitsuseks, ja kuulutas Saksamaale sõja.

RKK 1944. aasta detsembris langetatud otsuse alusel sõlmisid NSV Liit ja kindral Béla Miklósi Debreceni vastuvalitsus kokkuleppe, milles nähti muu hulgas ette 1. Ungari vabatahtliku jalaväediviisi moodustamine Ungari sõjavangidest (vt ka tabel 2 lk 235). 14 000meheline diviis tuli komplekteerida Ungari armee koosseisude järgi. 25% isikkoosseisust tuli saata NSV Liidu tagalas asuvatest sõjavangilaagritest, ülejäänud 2., 3. ja 4. Ukraina rinde sõjavangide koondamislaagritest.¹³²

Relvastus ja varustus tuli anda nimetatud rinnete tagavaradest ja trofeedest. Formeerimine tuli lõpetada 15. veebruariks 1945. Administratiivselt pidi diviis alluma kindral Béla Miklósi valitsusele, operatiivselt aga 2. Ukraina rindele. Smerši ülem Abakumov pidi organiseerima diviisi staabi juures vastuluureosakonna (informatsiooniosakond) sõjavangidest, kes olid ette valmistatud antifašistliku kooli kultuurilis-kasvatus-

¹³¹ Gosztony, 109–112.

¹³² Nimekirjad koostati 27. detsembriks 1944. 18 tagalalaagrist tuli diviisi saata 3500 ungari päritolu isikut ning 2., 3. ja 4. Ukraina rinde kogumislaagritest 11 500, kokku 15 000 sõjaväelast. Vt Разнарядка тыловым лагерям по отбору военнопленных венгров для направления в венгерскую дивизию, 27 декабря 1944, *Венгерские военнопленные в СССР: Документы годов 1941–1953*, сост. Д. Борисов, Е. Варга и. д., отв. ред. В. Воронцов (Москва: РОС-СПЭН, 2005), 267–268.

töö osakonnas. Punaarmee pidid Ungari üksustesse suunatama ungari keelt oskavad instruktorid.¹³³ Ungari üksusi NSV Liidus siiski lõpuni ei formeeritud.

Kokkuvõte

Teise maailmasõja ajal loobuti NSV Liidus osaliselt sõjajärgsetest relvajõudude komplekteerimise põhimõtetest (sh rahvaste segamine, mis pidi vältima kohalike elanike koondumist koduvabariigi väekoondistesse) ning paljud üksused formeeriti kas territoriaalsel või rahvuslikul põhimõttel. Peale endiste Balti riikide rahvaste moodustati Punaarmee rahvusüksused Põhja- ja Taga-Kaukaasia ning Kesk-Aasia ja Volga-äärsetest rahvastest, kelle lõimimine sovetiühiskonda oli olnud vaevamine. Märkimist väärib, et rahvusüksusteks ei formeeritud ukraina ja valgevene sõdureid ega ohvitseri. Hoolimata kümnete diviiside ja väiksemate rahvusüksuste moodustamisest aastatel 1941–1943 puudus enne 1944. aasta veebruari üleriigiline õigusakt, mis oleks olnud selle tegevuse aluseks.

Rahvusväeosadel oli suur propagandistlik tähtsus. 1941. aasta teise poole raskes sõjalises olukorras arvati, et rahvusüksuste loomine motiveerib vähemusrahvusi. Tuleb ka silmas pidada, et enam-vähem samal ajal alustasid sakslased okupeeritud NSV Liidu aladel kohalikest elanikest sõjaväestatud abipolitseiüksuste moodustamist. Peagi järgnesid neile mitmesugused julgestusüksused ja politseipataljonid, samuti sõjavangide seast värvatud lahinguüksused.

1940. aasta suvel okupeeritud Balti riikide armeed olid ümber korraldatud Punaarmee territoriaalseteks laskurkorpusteks, mis aga löödi 1941. aasta suvel lahingutes sakslaste vastu puruks. Järelejäänud sõjaväelastest, NSV Liidu tagalasse evakueeritud eestlastest, lätlastest ja leedulastest ning enne 1940. aastat NSV Liidus elanud nende rahvaste esindajatest formeeriti alates 1941. aastast rahvusüksused. Kõige rohkem oli NSV Liidu

¹³³ Постановление ГКО СССР о формировании во 2-м Украинском фронте 1-й добровольческой Венгерской пехотной дивизии, detsember 1944, *Венгерские военнопленные в СССР*, 265–266.

tagalas väekõlblikke eestlasi, sest rinde edasiliikumise pidurdumise tõttu Eestis 1941. aasta suvel jõuti siit mobiliseerida üle 30 000 mehe. Leedus ja Lätis mobilisatsiooni ellu viia ei jõutud, seetõttu olid etnilises mõttes kõige rahvuslikumad eesti laskurkorpuse üksused. Läti diviisis ja Leedu korpuses oli nimirahvuse liikmeid vähem; puudujäägi korvasid NSV Liidu tagalasse pääsenud Läti ja Leedu juudid ning venelased jt rahvaste liikmed.

Punaarmees formeeriti, alustati formeerimist või formeeriti ümber kokku 66 rahvuslikku diviisi ja brigaadi. Neist jõudsid tegevarmee koosseisu vaevu pooled. Äärealade (või okupeeritud ja annekteeritud alade) rahvaste esindajad ei tahtnud NSV Liidu eest sõdida. Hoiti kõrvale mobilisatsioonist, rindel algas massiline väejooks ja üleminek vaenlase poolele. Nii oli enamik rahvuslikke väekoondisi rindel ainult lühikest aega ja osa lõpuni formeeritud üksustest ei jõudnud kunagi rindele. Võib väita, et puhtalt Punaarmee sõjalise võimsuse suurendamise seisukohalt oli nende üksuste roll väike. Seevastu oli neil propagandistlik väärtus NSV Liidu ning Punaarmee ja tema võitude „omaks tegemisel“ vähemusrahvastele ja okupeeritud riikide elanikele. Osaliselt kehtib see ka NSV Liidus moodustatud Ida-Euroopa riikide üksuste kohta.

Rahvusüksusi võib käsitada ka kui ebausaldusväärsete rahvaste väekõlblike meeste ja naiste interneerimise vormi. Nad mobiliseeriti kaitsetöödele tagalas, neile anti sõjalist väljaõpet ning poliittööga üritati suurendada nende lojaalsust NSV Liidule.

Välisriikide kodanikest üksuste moodustamise tingisid välispoliitilised kaalutlused. Punaarmee katastroof 1941. aasta suvel ja sügisel sundis tihendama koostööd Saksamaa vastu võitlevate suurriikidega ning kasutama ära ka NSV Liitu sattunud välisriikide kodanikke. Poliitpagulastest üksi ei piisanud. Enamik välisriikide üksusi moodustati sõjavangidest või NSV Liidu poolt 1939.–1940. aastal okupeeritud aladelt deporteeritud välisriikide kodanikest (eelkõige Poola kodanikud, kuid ka moldaavlased, rumeenlased ning Bessaraabia ja Põhja-Bukoviina ukrainlased). Asi polnud mitte niivõrd välisriikide kodanike soovis võidelda koos Punaarmee ja Saksamaa ja tema liitlaste (rumeenlaste, horvaatide ja slovakkide puhul seega oma riigi) vastu, kuivõrd sõjavangist pääsemise võimaluses. Suremus oli sõjavangilaagrites väga suur.

Võõrriikide kodanikest formeeritud üksused allusid algul pagulasvalitsustele. Poola üksused allutati pärast suhete katkestamist Poola pagulasvalitsusega NSV Liidu toetatavale nukuvalitsusele, Ungari üksusi formeeriti koostöös kindral Béla Miklósi vastuvalitsusega ning Jugoslaavia üksused allutati Jugoslaavia territooriumil Josip Broz Tito rahvavabastusarmeele. Tšehhoslovakkia pagulasvalitsus pöördus Prahasse tagasi ja selle kukutasid kommunistid 1948. aasta veebruaris; Rumeenia liitus 1944. aasta augustis Saksamaa-vastase koalitsiooniga.

Välisriikide kodanikest NSV Liidus moodustatud üksusi kasutati vabastatavate riikide kodanikele suunatud propagandas. Kui esimestena loodud Poola ja Tšehhoslovakkia üksused võitlesid ka NSV Liidu territooriumil, siis Rumeenia ja Jugoslaavia üksused ainult väljaspool selle piire. Ehkki vabastatavate riikide elanikele taheti näidata, et tegemist on „oma“ üksustega, allusid need sõja ajal ja hiljemgi Punaarmeele.

Algul lähtuti nende üksuste moodustamisel rahvusvahelise Hitleri-vastase koostöö vajadusest, peagi ka kaugemast perspektiivist. Mõjusfääri suurendamiseks sõjajärgses Ida-Euroopas oli vaja NSV Liidu kontrolli all olevaid relvajõude, et luua nende alusel tulevaste satelliitriikide uued relvajõud. Formeerimisdokumentides öeldi otsesõnu, et vastuluure ja osaliselt ka poliittöö jääb Punaarmee ja Nõukogude julgeolekuasutuste kureerida. Poola, Tšehhoslovakkia ja Rumeenia sõjajärgsed relvajõud moodustati NSV Liidus loodud väekoondiste põhjal ning Punaarmee ohvitseride ja Nõukogude poliit- ja vastuluureohvitseride kontrolli all. Nendesse üksustesse suunati ka hulk NSV Liidu kodanikke.

Erandiks oli Jugoslaavia. NSV Liidu territooriumil formeeritud üksused ei mänginud Jugoslaavia vabastamisel kuigi suurt rolli. Tito rahvavabastusarmee oli piisavalt tugev, et saada ilma suurema sõjalise ja ideoloogilise abita jagu Saksa, Ungari, Itaalia ja Bulgaaria okupantidest. Mõju Jugoslaavia rahvavabastusarmee üle üritas NSV Liit saavutada NSV Liidus koolitatud instruktorite jt spetsialistide abil, kuid erilise eduta.

Pärast Esimest maailmasõda Saksamaa ja Nõukogude Venemaa lagunemise mõjul tekkinud uute või taastatud vanade riikide rahvuslikud sõjaväed loodi impeeriumide armeede rüpes sõja ajal moodustatud rahvus-

üksuste baasil. Pärast Teist maailmasõda domineeris Ida-Euroopas NSV Liit ning selle mõjusfääri jäänud riikide relvajõudude aluseks said NSV Liidu tagalas formeeritud ning Punaarmee alluvuses lahingukarastuse saanud üksused.

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Riigiarhiiv

ERAF 1 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

Publitseeritud allikad

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. Dokumente ja materjale, peatoimetaja Ilmar Paul. Tallinn: EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, Eesti NSV Ministrite Nõukogu Arhiivide Valitsus, Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarhiiv, Eesti Raamat, 1975.

Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides, koostanud Tiit Noormets. Tallinn: Riigiarhiiv, 2003.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, сборник документов, том 1, Накануне, кн. 1, Ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г., ред. коллегия: Степашин, С. В., Ямпольский, В. П., Ерошин, Н. П. и др. Москва: Книга и бизнес, 1995.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, сборник документов, том 1, Накануне, кн. 2, 1 января – 21 июня 1941 г., ред. коллегия: Степашин, С. В. (председатель) и др. Москва: Книга и бизнес, 1995.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, сборник документов, том 2, Начало, кн. 1, 22 июня – 31 августа 1941 года, ред. коллегия Патрушев, Н. П. (председатель) и др. Москва: Русь, 2000.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, сборник документов, том 3, кн. 1, Крушение блицкрига, 1 января – 30 июня 1942 г., авт.-сост. Ямпольский, В. П. и др. Москва: Русь, 2003.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, сборник документов, том 3, кн. 2, От обороны к наступлению, 1 июля – 31 декабря 1942 г., авт.-сост. Ямпольский, В. П. и др. Москва: Русь, 2003.

1941 год: в 2 книгах. Кн. 2, [апрель 1941 – декабрь 1941], научный редактор В. П. Наумов. Москва: Международный фонд „Демократия“, 1998.

Венгерские военнопленные в СССР. Документы годов 1941–1953, сост. Борисов, Д. И., Варга, Е. М., Воронцов, В. Л. и др., ответственный редактор Воронцов В. Л. Москва: РОССПЭН, 2005.

Военнопленные в СССР 1939–1956. Документы и материалы, сост. Загоруйко, М. М., Сидоров, С. Г. Царевская, Т. В., под ред. Загоруйко, М. М. Москва: Логос, 2000.

Veebis avaldatud õigusaktid

NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee määrused

Некоторые статистические материалы по истории Второй мировой войны, <http://tashv.nm.ru/>, ei ole enam kasutusel.

Почта России, <http://ww2doc.pochta.ru>, ei ole enam kasutusel.

Солдат.ру, Документы, <http://www.soldat.ru/doc/gko/>, 7.09.2015.

Некоторые статистические материалы по истории Второй мировой войны, <http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/>, 26.06.2015.

NSV Liidu kaitse rahvakomissari käskkirjad

Рабоче-крестьянская красная армия, <http://rkka.ru>, 26.06.2015.

Солдат.ру, Документы, <http://www.soldat.ru/doc/nko/>, 7.09.2015.

Kirjandus

Anders, Władysław. *Armee paguluses: Teise Poola armeekorpuse arengulugu*. Tallinn: Olion, 2006.

Beckett, Ian Frederick William and Simson, Keith. *A Nation in Arms: A Social Study of the British Army in the First World War*. Manchester: Manchester University Press, 1985.

Безугольный, Алексей. „Кавказские национальные формирования Красной Армии в период обороны Кавказа в 1942 г.,“ *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*, 10 (2009), *The Integration of Non-Russian Servicemen in the Imperial, Soviet and Russian Army*, <http://pipss.revues.org/3724#tocfrom1n1>, 26.06.2015.

- Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941–1945 в трех книгах*, сост. Г. Гурин, К. Орлов и др. (Рига: Лиесма, 1966, 1967, 1969).
- Challener, Richard D. *The French Theory of the Nation in Arms 1866–1939*. New York: Columbia University Press, 1952.
- Davies, Norman. *Euroopa sõjas 1939–1945: lihtsat võitu ei ole*. Tallinn: Tänapäev, 2009.
- Eesti rahvusväeosade loomine: 1917–1918: 1. Eesti Polk*, I, koost. Oskar Kurvits. Tallinn: Selts „1. Eesti Polk“, 1930.
- Дерюгин, Александр. „Польская армия в Бузулуке.“ – *Wszystko oddaliśmy Polsce: Polskim Żołnierzom – „andersowcom“: Rodacy z Rosji*, Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию формирования польской армии под командованием Владислава Андерса в г. Бузулуке Оренбургской области, 24–26 октября 2001 г. Культурно-просветительский центр „Полония - Червонэ Маки“, Администрация города Бузулука, 2001, *Страница российских поляков*, <http://polacy.narod.ru/Russian/buzuluk.htm>, 26.06.2015.
- „1st Yugoslav Brigade in Soviet Union.“ *Vojska.net, World War 2 in Yugoslavia*, <http://www.vojska.net/eng/world-war-2/yugoslavia/brigade/yugoslav/>, 26.06.2015.
- Горьков, Юрий. *Государственный комитет обороны постановляет: 1941–1945: цифры, документы*. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002).
- Gosztony, Peter. *Stalins fremde Heere: das Schicksal der nichtsowjetischen Truppen im Rahmen der Roten Armee 1941–1945*, hrsg. Arbeitskreis für Wehrforschung. Stuttgart, Bonn: Bernard & Graefe, 1991.
- Градосельский, В. „Национальные воинские формирования в Красной Армии (1918–1938 гг.).“ – <http://www.august-1914.ru/gradosel.pdf> (ei ole enam kättesaadav, avaldatud: *Военно-исторический журнал* 10 (2001)).
- Градосельский, В. „Национальные воинские формирования в Великой Отечественной войне.“ – <http://www.voina.com.ru/index.php?p=33>, 26.06.2015
- Грыбоўскі, Ю. (Jerzy Grzybowski). „Беларусы ў Польскім войску ў СССР, Польскай арміі на Ўсходзе, Другім польскім корпусе (1941–1947).“ – http://library.by/portalus/modules/belarus/show_archives.php?subaction=showfull&id=1291890807&archive=1292000901&start_from=&ucat=8&, 26.06.2015.

- Hoffmann, Joachim. „Die Sowjetunion bis zum Vorabend des deutschen Angriffs.“ – *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Band 4, Der Angriff auf die Sowjetunion*, hrsg. vom Militärgeschichtlichen Forschungsamtes, 38–97. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1987.
- Häufele, Günther. „Zwangsumsiedlung in Polen 1939–1941: zum Vergleich sowjetischer und deutscher Besatzungspolitik.“ – *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation: Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945*, Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte, Neue Folge, Bd. 10, hrsg. von Dittmar Dahlmann und Gerhard Hirschfeld. Essen: Klartext Verlag, 1999.
- Иринархов, Руслан. *Прибалтийский Особый...* Минск: Харвест, 2004.
- Jermacāne, Ilze. „Sarkanās armijas 201. (43. gvardes) latviešu strēlnieku divīzija: sociālpolitiskie procesi, 1941. gada augusts – 1943. gada aprīlis.“ Promocijas darbs. Latvijas Universitāte, 2014, <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/4956>, 16.08.2015.
- Judt, Tony. *Postwar: A History of the Europe Since 1945*. New York: Penguin Press, 2005.
- Kaasik, Peeter. „Eesti NSV liiduvabariiklikud sõjaväeasutused ja rahvusväeosad ning nende funktsioonid Teise maailmasõja järgsetel aastatel.“ – *Eesti ajaloo 19.–20. sajandil: uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest*, koost. Tõnu Tannberg, toim. Kai Tafenau, Eesti Ajalooarhiivi toimetised / Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae 19 (26), 405–444. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012.
- Kaasik, Peeter. „Eesti rahvusväeosade formeerimisest Nõukogude armee koosseisus aastatel 1940–1956.“ – *Eesti sõjaajaloo aastaraamat nr 1* (7) (2011): Väeteenistusest Eestis ja eestlastest väeteenistuses, peatoim. Toomas Hiio, 102–157. Viimsi–Tallinn: Eesti Sõjamuuseum, TLÜ Kirjastus, 2012.
- Kaasik, Peeter. „Estonian national units in the Soviet Army.“ – *Estonia since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 83–94. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2009.
- Kaasik, Peeter. „Formation of the Estonian Army into the Red Army Rifle Corps.“ – *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio,

- Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 769–794. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.
- Kaasik, Peeter. „Formation of the Estonian Rifle Corps in 1941–1942.“ – *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 885–907. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.
- Kaasik, Peeter. „The 8th Estonian Rifle Corps in northwestern Russia in 1942–1944.“ – *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 900–926. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.
- Kaasik, Peeter. „The 8th Estonian Rifle Corps in the conquest of Estonia in 1944, in Courland and from summer 1945 in Estonia.“ – *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 1001–1018. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.
- Карвялис, Владас. *Освобождение Литовской ССР от гитлеровской оккупации (1944–1945)*. Вильнюс: Минтис, 1975.
- Keegan, John. *The First World War*. London: Pimlico, 1999.
- Кирсанов, Николай и Дробязко, Сергей. „Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: национальные и добровольческие формирования по разные стороны фронта,“ *Отечественная история* 6 (2001): 60–75, <http://gkaf.narod.ru/kirillov/ref-liter/oi2001-6-war.html>, 26.06.2015.
- Кирсанов, Николай. „Национальные формирования Красной Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов.“ *FEDY*, http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5807, 26.06.2015
- Кирсанов, Николай. *В боевом строю народов-братьев*. Москва: Мысль, 1984.
- Lampe, John R. *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- „Latvian Soldiers in the Red Army 1941–1945.“ *Latvian History*, <http://latvian-history.com/2013/06/28/latvian-soldiers-in-the-red-army-1941-1945/>, 26.06.2015.
- „Latvian units in the Red Army.“ <http://archive.today/zXz5l>, 26.06.2015.

- Leclère, Yvan. „L'imposition des obligations militaires en Lituanie soviétique, 1940–1953,” *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*, 10 (2009), *The Integration of Non-Russian Servicemen in the Imperial, Soviet and Russian Army*, <http://pipss.revues.org/3732#tocto1n1>, 26.06.2015.
- Lithuania in 1940–1991: the History of Occupied Lithuania*, General Editor Arvydas Anušauskas. Vilnius: The Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2015.
- Lokk, Vitali. *Eesti rahvusväeosad 1917–1918: formeerimine ja struktuur*. Tallinn: Argo, 2008.
- Lucas, James S. *Fighting Troops of the Austro-Hungarian Army, 1868–1914*. New York: Hippocrene Books, 1987.
- Марков, Валерий. „От Бузулука до Монте-Кассино: Польская армия в СССР.” – *Wszystko oddaliście Polsce: Polskim Żołnierzom – „andersowcom”: Rodacy z Rosji*, Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию формирования польской армии под командованием Владислава Андерса в г. Бузулуке Оренбургской области, 24–26 октября 2001 г. Культурно-просветительский центр „Полония – Червонэ Маки“, Администрация города Бузулука, 2001, *Страница российских поляков*, <http://polacy.narod.ru/Russian/buzuluk.htm>, 26.06.2015.
- Мельтюхов, Михаил. *Советско-польские войны: Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг.* Москва: Вече, 2001.
- Мельтюхов, Михаил. *Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 (документы, факты, суждения)*. Москва: Вече, 2000.
- Military effectiveness*, vol. 1, *The First World War*, edited by Allan R. Millett and Williamson Murray. Boston: Unwin Hyman, 1988.
- Musiał, Bogdan. „*Kontrrevolutionäre Elemente sind zu erschliessen*”: *Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941*. Berlin: Propyläen, 2000.
- Musiał, Bogdan. *Sihikul oli Saksamaa: Stalini sõjaplaanid Lääne vastu*. Tallinn: Tänapäev, 2009.
- Naimark, Norman M. *Stalin's genocides*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2010.
- „Народное войско Польское в 1943–1945 годах.” *Васильевский полигон*, <http://polygonv.narod.ru/vp-lwp/4.htm>, 26.06.2015.

- Neiburgs, Uldis. „Läti hävituspataljoniid Eestis 1941. aasta suvel.“ – *Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 6/2006: 1941. aasta Eestis*, koost. ja toim. Toomas Hiio, 135–157. Tallinn: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2007.
- Noormets, Tiit. „Mobilisation into the Red Army in Estonia in 1941.“ – *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 431–444. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006.
- Noormets, Tiit. „Vastupanuliikumised Nõukogude Liidus Teise maailmasõja algusperioodil 1939–1941.“ – *Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides*, koostanud Tiit Noormets, 11–41. Tallinn: Riigiarhiiv, 2003.
- Nõmm, Toe. „22. Eesti territoriaalkorpus aastail 1940–1941,“ *Eesti TA toimetised, Ühiskonnateadused*, 39, 1 (1990): 48–56.
- Omissi, David E. *The Sepoy and the Raj: The Indian Army, 1860–1940*, Studies in Military and Strategic History. Houndsmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan in association with King's College London 1994.
- Освобождение Юго-Восточной и Центральной Европы войсками 2-го и 3-го Украинских фронтов (1944–1945), сост. И. В. Агибалов и др., ред. М. В. Захаров. Москва: Наука, 1970.
- Pajur, Ago. „Kaitseväe reorganiseerimine Punaarmee laskurkorpuseks.“ – *Sõja ja rahu vahel. II, Esimene punane aasta: okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni*, peatoimetaja Enn Tarvel, II köite toimetaja Meelis Maripuu, 262–321, Tallinn: S-Keskus, 2010.
- Pajur, Ago. „Rahvusväeosad luubi all,“ *Tuna* 3 (2009): 130–142.
- Pajur, Ago. „Sõjaväelaste represseerimine,“ *Sõja ja rahu vahel. II, Esimene punane aasta: okupeeritud Eesti julgeolekupoliitiline olukord sõja alguseni*, peatoimetaja Enn Tarvel, II köite toimetaja Meelis Maripuu, 458–470 Tallinn: S-Keskus, 2010.
- Парсаданова, В. „Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941,“ *Новая и новейшая История* 2 (1989): 30–44.
- „1-я чехословацкая отдельная бригада (1943–1944).“ *Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945)*, <http://www.czechpatriots.com/corpsru.php>, 26.06.2015.

- „1-й чехословацкий армейский корпус (1944–1945).“ *Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945)*, <http://www.czechpatriots.com/corpsru.php>, 26.06.2015.
- „1-й чехословацкий отдельный пехотный батальон (1942–1943).“ *Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945)*, <http://www.czechpatriots.com/corpsru.php>, 26.06.2015.
- Петренко, А. И. *Прибалтика против фашизма: советские прибалтийские дивизии в Великой Отечественной войне*. Москва: Европа, 2005.
- Петров, Борис. „Вооруженные формирования Прибалтики накануне и в начале Великой Отечественной войны,“ *Военно-исторический архив* 10 (2000): 269–299.
- Piirimäe, Kaarel. „1944. aasta „autonoomiaseadused“: liiduvabariigid Kremli välispoliitikas liitastevaheliste suhete kontekstis,“ *Ajalooline Ajakiri* 1/2 (127/128) (2009): 13–45.
- Polian, Pavel. *Against their will: the history and geography of forced migrations in the USSR*. Budapest, New York: CEU Press, 2004.
- „Польские вооруженные формирования в армиях, воюющих против Германии.“ *Руниверс*, http://www.runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6395&PORTAL_ID=6392, 26.06.2015.
- „Польские формирования на территории СССР в 1941–1945 гг.“ *Руниверс*, http://www.runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6396&PORTAL_ID=6392, 26.06.2015.
- Савченко, Василий. *Латышские формирования Советской Армии на фронтах Великой Отечественной войны*. Рига: Зинатне, 1975.
- Селивановская, Ванда. „Армия Андерса в документах Российских архивов.“ – *Wszystko oddaliście Polsce: Polskim Żołnierzom – „andersowcom“: Rodacy z Rosji*, Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию формирования польской армии под командованием Владислава Андерса в г. Бузулуке Оренбургской области, 24–26 октября 2001 г. Культурно-просветительский центр „Полония – Червонэ Маки“, Администрация города Бузулука, 2001, *Страница российских поляков*, <http://polacy.narod.ru/Russian/buzuluk.htm>, 26.06.2015.
- Snyder, Timothy. *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books, 2010.
- Стругар, Владо. *Югославия в огне войны 1941–1945*. Москва: Наука, 1985.

- Sword, Keith. *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939–1948*. New York: St. Martin's Press in association with School of Slavonic and East European Studies. University of London, 1994.
- Шишов, Николай. *В борьбе с фашизмом (интернациональная помощь СССР народам европейских стран)*. Москва: Мысль, 1984.
- Шнеер, Арон „16-я Литовская дивизия.“ – Арон Шнеер, *Плен*. Yiddish Shtetl, <http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/>, 26.06.2015.
- Шнеер, Арон. „Латышская (Латвийская) дивизия.“ – Арон Шнеер, *Плен*. Yiddish Shtetl, <http://www.jewniverse.ru/RED/Shneyer/>, 26.06.2015.
- Жарков, В. „Значение национальных воинских формирований в развитии советских Вооруженных Сил в 30-е годы XX века,“ *Ярославский педагогический вестник* 3 (2005): 29–32, http://vestnik.yspu.org/releases/novye_Issledovaniy/28_4/, 26.06.2015.
- Tarybų Lietuvos enciklopedija, 4: Simno–Žvorūnė*. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988.
- Tšapenko, Aleksandr. „Eesti Rahvaväe reorganiseerimine Punaarmee 22. Territoriaalkorpuseks 1940–1941.“ – *Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat 6/2006, 1941. aasta Eestis*, 39–53. Tallinn: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum, 2007.
- „Чешский и словацкий легион (1939–1942).“ *Czechoslovak military units in the USSR (1942–1945)*, <http://www.czechpatriots.com/legionru.php>, 26.06.2015.
- Õun, Mati. „Läti ja Leedu rahvusväeosad Punaarmees 1940–1945,“ – *Korpusepoisid: Eesti sõjamehed 22. eesti territoriaalkorpuses ja 8. eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas aastatel 1940–45*, koost. Hanno Ojalo, 237–238. Tallinn: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, Sentinel, 2007.

Veebilehed

- Август 1914-го....* <http://www.august-1914.ru>, 26.06.2015.
- Народная война.* <http://www.voina.com.ru>, 26.06.2015.
- Некоторые статистические материалы по истории Второй мировой войны,* <http://teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/>, 26.06.2015.
- Почта России,* <http://ww2doc.pochta.ru>, ei ole enam kasutusel.
- Рабоче-крестьянская красная армия,* <http://rkka.ru>, 26.06.2015.
- Солдат.ру,* <http://www.soldat.ru>, 7.09.2015.

National military units in the Red Army and the units of foreign nations formed in the USSR during World War II

Peeter Kaasik

During World War II, the Soviet Union abandoned some of its pre-war principles of assembling armed forces (including mixing nationalities in order to prevent the concentration of local inhabitants in the units located in the areas of their residence) and many units were formed based on ethnic composition. In addition to forming units from the nations of the former Baltic states, the Red Army formed similar units of the nations of north and south Caucasus, Central Asia and the Volga region, who were poorly integrated into Soviet society. However, Ukrainian and Belarusian soldiers were not formed into national units. Despite the fact that dozens of divisions and smaller national units had been formed from 1941 to 1943, it was not until February 1944 that a federal legislation was passed for regulating the formation of national units.

National military units were an important means of propaganda. Forming national units in the complicated circumstances of the second half of 1941 was considered motivating for national minorities. At approximately the same time, the Germans began assembling local people into militarised auxiliary police units in the occupied territories of the Soviet Union. They were soon followed by various security units and police battalions as well as combat forces recruited from among prisoners of war.

After the occupation of the Baltic states in the summer of 1940, their armies had been restructured into territorial rifle corps of the Red Army, which were destroyed in the battles with Germans in the summer of 1941. The Soviet Union began to form national units in 1941 made up of the surviving Estonian, Latvian and Lithuanian soldiers who had been evacuated behind Soviet lines and of people of these nationalities who had resided in the Soviet Union before 1940. The nationality with the highest number of men fit for service behind Soviet lines were Estonians, as the

Red Army had managed to conscript over 30,000 men in the summer of 1941 due to a slowdown in the front's advance in Estonia. There had been no time left for conscription in Lithuania and Latvia. As a result, the units of the Estonian rifle corps were the most authentic in terms of ethnic composition. The Latvian division and the Lithuanian corps had less Latvians and Lithuanians, respectively, and the gaps were filled with Latvian and Lithuanian Jews who had made it behind Soviet lines as well as Russians and people of other nationalities.

In total, the Red Army formed, or began to form or restructured 66 national divisions or brigades. Barely half of them made it to active combat units. The natives of peripheries (or occupied or annexed territories) did not want to fight for the Soviet Union. They evaded conscription and once at the front, began to defect and change sides en masse. Therefore, most of the national units were only at the front for short periods and some of the assembled units never made it to the front. Therefore, in terms of purely improving the military capacity of the Red Army, these units played a minor role. They did, however, have propaganda value in terms of making the Soviet Union and its victories "palatable" for national minorities and the people of the occupied countries. To an extent, this also applied to the units formed in the Soviet Union from Eastern European nationalities.

The formation of units consisting of foreign citizens in the Soviet Union was motivated by foreign policy. The tragedy suffered by the Red Army in the summer and autumn of 1941 forced the Soviet Union to step up cooperation with the great powers fighting against Germany and to make use of foreign citizens who were in the territory of the Soviet Union. Political refugees alone were not enough. Most of the foreign units were formed of prisoners of war or foreign citizens deported from the countries occupied by the Soviet Union in 1939/1940 (primarily Polish citizens, but also Moldavians, Romanians and Ukrainians from Bessarabia and northern Bukovina). Foreign citizens were not so eager to join the Red Army in fighting Germany and its allies (i.e. their own countries in the case of Romanians, Croatians and Slovaks) as they wished to be released from prison. The death toll was very high in prisoner-of-war camps.

The units formed of foreign citizens were initially subordinate to the governments in exile. The Polish units that had remained in the Soviet Union after 1942 were subordinated to the puppet government supported by the Soviet Union after relations had been severed with the Polish government in exile. The Hungarian units were formed in cooperation with the opposition government of General Béla Miklós in 1944 and the Yugoslavian units were subordinated in the Yugoslavian territory to Josip Broz Tito's National Liberation Army. The Czechoslovakian government in exile returned to Prague after the war and was overthrown by the Communists in February 1948. Romania joined the anti-German coalition in August 1944.

The units of foreign citizens formed in the Soviet Union were used to feed propaganda to the people who lived in the countries that were being liberated. While the Polish and Czechoslovakian units, which had been formed first, also fought in the territory of the Soviet Union, the Romanian and Yugoslavian units were used only outside the borders of the Soviet Union. Although the units were presented to the people of the countries being liberated as "their own" units, they answered to the Soviet Union both during and after the war. In order to expand its sphere of influence in post-war Eastern Europe, the Soviet Union needed to have armed forces under its control that could form the basis for creating the new armed forces of future satellite states. The Red Army and Soviet security authorities were left in charge of counterintelligence and some of the political work in the units formed of foreign citizens. After the war, the Polish, Czechoslovakian and Romanian armed forces were assembled on the basis of the units formed in the Soviet Union and under the control of Red Army officers and Soviet political and counterintelligence officers. The units were also staffed with many Soviet citizens.

Yugoslavia was an exception in that the units formed in the territory of the Soviet Union did not play much of a role in liberating Yugoslavia. Tito's National Liberation Army was strong enough to defeat the German, Hungarian, Italian and Bulgarian occupiers with minor military and ideological assistance. The Soviet Union tried to exert influence over the Yugoslavian National Liberation Army using instructors

and other specialists trained in the Soviet Union, but without much success.

The new or restored countries that came into being after the dissolution of the Austro-Hungarian and Russian Empires in World War I assembled their national militaries on the basis of the national units that had been formed during the war under the auspices of imperial armies. After World War II, the Soviet Union dominated Eastern Europe and the armed forces of the countries in its sphere of influence were created on the basis of units that had been formed behind Soviet lines and had battled under the Red Army.